

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ: ГУМАНІТАРНІ
ПИТАННЯ
№ 3(6), 2015
ЗАСНОВАНО У 2014 РОЦІ
ВИХІД З ДРУКУ: ВІСІМ РАЗІВ НА РІК
Засновники**

**THE SCIENTIFIC JOURNAL
PARADIGM OF KNOWLEDGE:
HUMANITARIAN ISSUES
№ 3(6), 2015
WAS FOUNDED IN 2014
IT IS ISSUED EIGHT TIMES A YEAR
Founder**

Центр міжнародного наукового
співробітництва «ТК Меганом» (м. Київ)

Center for International Scientific
Cooperation "TK Meganom"

кафедра філософських та соціальних наук
Чернівецького торговельно-економічного
інституту Київського Національного
торговельно-економічного університету

Department of Philosophy and Social
Sciences Chernivtsi Trade and
Economics Institute Kyiv National
Trade and Economic University

кафедра суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного
університету

Department of social and political
sciences, Vinnytsia National
Technical University

Інститут наукового прогнозування
(м. Київ)
Інститут реклами (м. Київ)

Institute of Scientific Forecasting
(Kyiv)
Universities' Institute of Advertising
(Kyiv)

Кримський інститут економіки та
господарського права (Севастопольська
філія)
Громадська організація "Асоціація
"Аналітикум" (м. Вінниця)

Crimean Institute of Economics and
Commercial Law (Sevastopol branch)
NGO "Association "Analitikum"
(Vinnytsia)

Міжнародне товариство прав людини
(Українська секція)
Українське товариство російської
культури "Русь"

International Society for Human
Rights (Ukrainian section)
Ukrainian Society of Russian Culture
"Rus"

Журнал включено до
наукометричної бази

даних «Російський індекс наукового
цитування» («РІНЦ SCIENCE INDEX»)
Ліцензійний договір № 260-04/2014
від 28.04.2014

Registered by «РІНЦ
SCIENCE INDEX»

Registration Certificate № 260-
04/2014
dated 28.04.2014

Електронна версія журналу
[http://www.naukajournal.org/index.php/
Paradigm/](http://www.naukajournal.org/index.php/Paradigm/)

The electronic version
[http://www.naukajournal.org/
index.php/Paradigm/](http://www.naukajournal.org/index.php/Paradigm/)

Редакційна колегія:

Ореховський Вадим Оолегович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософських і соціальних наук Чернівецького торговельно - економічного інституту Київського Національного торговельно - економічного університету; Головний редактор;

Чікарькова Марія Юріївна, доктор філософських наук, професор, кандидат філологічних наук, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Корнієнко Валерій Олександрович, доктор політичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, президент Асоціації "Аналітикум ", завідувач кафедри суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Денисюк Світлана Георгіївна, доктор політичних наук, кафедра суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Прищенко Світлана Валеріївна, доктор наук у галузі дизайну, професор кафедри графічного дизайну і реклами Інституту реклами, член Спілки дизайнерів України;

Абрамович Семен Дмитрович, доктор філологічних наук, професор, академік АН Вищої освіти України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, завідувач кафедри слов'янської філології та загального мовознавства;

Іваницька Наталія Борисівна, доктор філологічних наук, професор, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, завідувач кафедри сучасних європейських мов;

Андрієнко Олена Володимирівна, доктор філософських наук, професор, Донецький національний університет, доцент кафедри філософії;

Дулин Петро Георгійович, доктор філософських наук, Миколаївський національний університет ім. В. Сухомлинського, завідувач кафедри філософії;

Криницький Ігор Євгенович, доктор юридичних наук, професор, завідувач науково - дослідної лабораторії № 1, Науково-дослідний інститут фінансового права;

Ткач Олег Іванович, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Круль Петро Франкович, доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри інструментально-виконавського мистецтва Інституту культури і мистецтв Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;

Станіславська Катерина Ігорівна, доктор мистецтвознавства, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв;

Циганенко Лілія Федорівна, доктор історичних наук, професор, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, декан факультету української філології та історії, завідувач кафедри всесвітньої історії;

Робак Ігор Юрійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет;

Нікітенко Костянтин Вікторович, доктор історичних наук, завідувач кафедрою менеджменту мистецтва, Львівська національна академія мистецтв;

Іліаді Олександр Іванович, доктор філологічних наук, професор, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка;

Амурський Е. Е., кандидат педагогічних наук, директор Інституту наукового прогнозування, академік МАБЕТ;

Юрій Михайло Федорович, доктор історичних наук, професор, академік АН України, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Безаров Олександр Троянович, кандидат історичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Докаш Оксана Юріївна, кандидат політичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Биков А. Н., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України;

Бикова Т. В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;

Бадалов Олег Павлович, кандидат мистецтвознавства, Чернігівський інститут мистецтв та менеджменту культури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв;

Журнал зареєстровано в міжнародному каталозі періодичних видань
Ulrichsweb™ Global Serials Directory

Міжнародна індексація журналу:

РІНЦ SCIENCE INDEX

WORLDCAT

BIELEFELD ACADEMIC SEARCH ENGINE

RESEARCHBIB

CITEFACTOR

OPEN ACADEMIC JOURNALS INDEX

POLISH SCHOLARLY BIBLIOGRAPHY

GOOGLE SCHOLAR

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА

УДК 001:113

ВІТЧИЗНЯНА НАУКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ ВСЕСВІТУ.

РОЗКРИТТЯ ТАЄМНИЦЬ НАБЛИЖАЄТЬСЯ

кандидат історичних наук, Логвинюк Т.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

В даній статті мова йде про штурм космічного простору, складні шляхи, якими вчені й цілі наукові колективи наближалися до розкриття таємниці всесвіту, зокрема, напрямки впровадження результатів нових відкриттів, що тривали з всезростаючою швидкістю і призвели до збагачення астрономічних досліджень новими іменами: академіків, докторів і кандидатів наук, початок яких поклали величні досягнення науковців вітчизняної науки і техніки.

Ключові слова: техніка, всесвіт, галактики, етапи, досягнення, наука, розвиток, відкриття

Логвинюк Т. В. Отечественная наука о происхождении Вселенной. Раскрытие тайн приближается. / ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Украина, Переяслав-Хмельницкий.

В данной статье речь идет о штурме космического пространства, сложных путях, которыми ученые и целые научные коллективы приближались к раскрытию тайны вселенной, в частности, направления внедрения результатов новых открытий, продолжавшихся с всевозрастающей скоростью и привели к обогащению астрономических исследований новыми именами: академиков, докторов и кандидатов наук, начало которых положили величественные достижения ученых отечественной науки и техники.

Ключевые слова: техника, вселенная, галактики, этапы, достижения, наука, развитие, открытие

Lohvyniuk T. V. Domestic science about the origin of the universe. The disclosure of secrets is coming/ DVNZ «Pereyaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University named Gregory Skovorody», Ukraine, Pereyaslav-Khmelnitsky

In this article we are talking about the assault of outer space, the complex ways in which scientists and whole research teams approached the disclosure of secrets of the universe, including areas of implementation of the results of new discoveries, which lasted from the increased speed and enrichment led to astronomical research new names: academicians, doctors and candidates of science, which laid the beginning magnificent achievements of scientists of national science and technology.

Keywords: technology, universe, galaxies, stages, achievements, science, development, discovery.

Вступ. З'ясування виникнення і розвиток планет сонячної системи, до яких належить і наша Земля, є одним з найважливіших завдань передової вітчизняної науки, адже вивчення зоряного неба ще в давнину було зумовлене практичними потребами: необхідністю вимірювати час і створити систему календаря, а також орієнтуватися на земній поверхні, особливо при мореплаванні.

Наука відкинула як шкідливий мотлох уявлення про те, нібито планети і весь світ, що оточує нас, з'явилися завдяки «божественній волі», і завдала рішучого удару фанатичним релігійним уявленням про «створення» світу. Люди помічали певні закономірності: Сонце завжди на сході вставало й сідало на заході незалежно від того, була або не була принесена жертва богам Сонця. Сонце, Місяць і планети долали шляхи, які можна було передбачити наперед з точністю.

Мета статті. Наукові висновки космогонії, які були дуже важливі для побудови правильного світорозуміння, мали надзвичайно істотне значення в ідеологічному відношенні. Звертаючись до часопису «Наука і суспільство» автор прагне показати як вітчизняна астрономія нещадно боролася проти ідеалістичних перекручень, якими була сповнена вся сучасна буржуазна наука, адже саме за останні триста років, відкриваються все нові і нові закономірності і закони походження сонячної системи, зокрема, самого Всесвіту.

Один відомий льотчик-космонавт Юрій Батурин сказав: «Космонавтика знаменує собою цивілізаційний рубіж, подібний виходу живих істот Земної цивілізації з води на сушу. Саме це має на увазі академік Б.Е. Черток, коли у своїй передмові говорить, що спотворення історії космонавтики «загрожує провалами в культурі людства і, можливо, вибором неоптимального шляху розвитку цивілізації». Сьогодні фізиків дуже цікавлять перші кілька секунд існування Всесвіту, тому що саме там криються причини і фізичні закони, за якими існує наша планета Земля, видимий і невидимий світ» [1, с. 3].

Історично так склалося, що астрономія справедливо вважається найдавнішою наукою, яка виникла зі спостережень представників давніх цивілізацій за небом. Вона існує тисячу років і, за визначенням Ф. Енгельса, є першою наукою людей. Ще задовго до початку нашої ери, як зазначав в одній із статей журнал «Наука і суспільство», єгиптяни, китайці, та греки вивчали зоряне небо, малювали карти сузір'їв, стежили за рухом мандрівних зірок, які згодом стали називатися планетами, систематично записували дати затемнень Сонця та Місяця. Небом наші предки цікавилися не лише з простої допитливості, не випадково звертали свої погляди до небесних явищ, адже схід і захід Сонця, регулярна зміна фаз Місяця стали використовуватися для ліку часу і складання календаря не лише звичайного, але й астрономічного [2, с. 39].

В 1950-х рр. видатний радянський астрофізик, лауреат Сталінської премії В. А. Амбарцумян відкрив особливі утворення – так звані зоряні асоціації, що складаються з дуже молодих зірок, в тисячі разів молодших за Землю. Він довів, що в нашій зоряній системі і тепер утворюються зірки. Після цього стає ще яснішою вся безглуздість уявлення про одночасне походження всіх небесних тіл у всесвіті. Таке твердження було поширене в буржуазній науці і використовувалося релігійниками, щоб довести правдивість казки про «створення світу».

Досягнення вчених повністю спростовують цю теорію про всесвіт, вони з'ясували особливості будови нашої зоряної системи, що допомогло встановити напрям її розвитку.

Ще в середині XVIII ст. великий російський вчений М.В. Ломоносов, на противагу авторитетам тих часів, висловлював глибокі і передові думки про комети і інші світила сонячної системи, такої думки дотримувався і В. І. Вернадський, величезними заслугами якого являється те, що він навчав розглядати процеси в земній корі і життя на Землі як складову космосу [3, с. 479]

Дослідження вітчизняних вчених дали безліч відповідей на питання які колись здавалися загадковими. Відомий академік В.Г. Фесенков розвивав космогонічну теорію, згідно з якою комети є небесними тілами, що відірвалися від нашого центрального світила в період його нестійкості. Ще в 1750 р. астрономи висловлювали думку, що існування Чумацького Шляху пояснюється тим, що більша частина видимих зірок утворює одну дископодібну конфігурацію, такзвану спіральну галактику. Але навіть після цих уявлень, саме твердження було прийнято всіма лише на початку нашого століття [4, с. 23].

Сучасна картина Всесвіту виникла лише в 1924 році, коли американський астроном Едвін Хаббл показав, що наша Галактика не єдина, і

існує багато інших галактик, розділених величезними областями порожнього простору.

Розширення Всесвіту могло бути передбачене на основі ньютонівської теорії тяжіння в XIX, XVIII і навіть у кінці XVII століття. Однак віра в статистику Всесвіту була настільки велика, що жила в думках видатних мислителів ще на початку нашого століття. Навіть Ейнштейн, розробляючи в 1915 р. загальну теорію відносності, був упевнений у статичності Всесвіту.

З давніх давен ще з 340 р. до н. е. грецьким філософом Аристотелем було доведено, що земля має кулясту форму. Аристотель здогадався, що місячні затемнення трапляються тоді, коли Земля опиняється між Місяцем і Сонцем. Аристотель навіть зумів вирахувати, що довжина екватора дорівнює 400 000 стадій. Що таке стадії, точно невідомо, але вони близькі до 200 метрів.

Птолемей у II столітті розвинув ідею Аристотеля в повну космологічну модель. Земля стоїть у центрі, оточена вісьмома сферами, що несуть на собі Місяць, Сонце і п'ять відомих тоді планет: Меркурій, Венеру, Марс, Юпітер і Сатурн. У найбільш повному, закінченому вигляді стародавня астрономічна теорія була викладена грецьким вченим у середині II ст. н. е. у творі, відомому під арабською назвою «Альмагест». Протягом півтори тисячі літ «Альмагест» представляв собою систематизований збірник астрономічних знань, накопичених протягом багатьох попередніх століть [5, с. 5]. Теорії Аристотеля і Птолемея пришов кінець в 1609 р., коли Галілей розпочав спостерігати нічне небо за допомогою щойно винайденого телескопа. Направивши телескоп на планету Юпітер, Галілей виявив декілька маленьких супутників, котрі оберталися навколо Юпітера. Це означало, що всі небесні тіла повинні обов'язково обертатися безпосередньо навколо Землі, як вважали Аристотель і Птолемей.

Християнська Церква прийняла модель птолемеєвого Всесвіту як не спростовуючу Біблії, адже вона залишала за межами сфери нерухомих зірок багато місця для пекла і раю. Проте ще в 1514 р. польський священик Микола

Коперник запропонував ще більш просту модель. (Спочатку, остерігаючись, мабуть того, що Церква оголосить його єрником, Коперник пропагував свою модель під псевдонімом). Його ідея була в тому, що Сонце стоїть нерухомо в центрі, а Земля і інші планети обертаються навколо нього по колових орбітах. Минуло майже століття, перш ніж ідею Коперника сприйняли в серйоз. Два астронома – німець Йоган Кеплер і італієць Галілео Галілей – привселюдно виступили в підтримку теорії Коперника, не дивлячись на те що передбачені Коперником орбіти не зовсім співпадали з дослідженими.

Майже випадково виявивши що, планети обертаються навколо сонця відомий математик і астроном Кеплер в свою чергу не зміг змирити зі своїми ідеями той факт, що планети обертаються навколо сонця під дією магнітних сил. Підтвердження цьому відбулося лише в 1687 р., коли Ісаак Ньютон опублікував свою книгу «Математические начала натуральной философии» [6]. Ньютон в цій книзі заклав основи механіки, фізики і астрономії, сформував програму розвитку таких областей науки, які залишились визначними на протязі більш як півтора століття.

Проте вихід з застою, який панував в астрономії в середні віки міг бути лише шляхом розкриття істинної будови сонячної системи. Цей вихід був даний Коперником в безсмертній праці «О вращении небесных сфер», виданій в рік його смерті – 1543 р. [5]. Цим було розкрито справжню будову сонячної системи і положення Землі у Всесвіті і саме з цього часу розпочинається стрімке дослідження космосу.

Протягом багатьох сторіч люди мріяли про здійснення польотів у світовий простір. Про це свідчать численні народні легенди, фантастичні романи письменників, різноманітні проекти космічних кораблів, завдяки цьому й зародився перший і найважливіший розділ астрономії, що тепер називається астрометрією [7, с. 45 – 48]. Розвиток фізики й техніки в минулому столітті дав змогу значно вдосконалити інструменти, з допомогою яких ведуться астрометричні спостереження, особливо великою мірою зросла

їх точність. Із розвитком різних галузей науки і техніки виникла астронавтика – наука про польоти у світовому просторі. Завдяки її успіхам і загальному технічному прогресу ця, здавалося б, далека від дійсності мрія ставала все більш реальною. І був недалекий той час, коли з нашої планети в космічний політ вирушив перший корабель, а згодом започаткувалися подорожі на Місяць, Марс, Венеру та інші планети. В історії астронавтики видатне значення мають учення М. Коперника про будову сонячної системи, закони Й. Кеплера про рух планет, небесна механіка, основоположником якої був І. Ньютон [8].

З'ясування виникнення і розвитку планет Сонячної системи, до яких належить і наша Земля, було одним із найголовніших завдань радянської науки 1950 – 1990-х рр. В умовах тоталітарного режиму дослідники базували свої наукові пошуки виключно на принципах діалектичного матеріалу, а всі відкриття в галузі астрономії, космонавтики адресували «мудрому партійному керівництву». Саме це й зумовлювало великий інтерес партійного керівництва до освоєння космічного простору як у військових, так і в мирних цілях.

В СРСР астрономія перетворювалася в засіб, який допомагав розв'язувати дуже важливі теоретичні і практичні завдання державного значення. Радянські дослідники з'ясували особливості будови зоряної системи Всесвіту, що допомогло встановити напрям її розвитку. Чимало уваги астрономи приділяли й питанням дослідження Сонячної системи. Наприклад, академік В.Г. Фесенков розвивав космогонічну теорію, згідно з якою планети є небесними тілами, що відірвалися від нашого центрального світила в період його нестійкості.

Сучасна наука незаперечно встановила, що зірки нашої Галактики мають різний вік, а також перебувають на різних стадіях розвитку. Одні недавно виникли, інші існують уже багато мільярдів років, проте цілком зрозуміло, що ніякі хитрування не можуть врятувати підвалини релігійного світогляду від

руйнівних ударів, завданих наукою. Астрономічна наука доводила, що ніколи не було ніякого «створення світу» – ні в шість днів, ні в «шість періодів», що Всесвіт вічний і безкінечний і розвивається він за законами природи. Багато видатних учених зазнавали за це гонінь, дехто з них заплатив навіть життям. Великий російський дослідник Д. І. Менделєєв чимало уваги приділяв атмосферним явищам, М. В. Ломоносов першим висловив думку, що полярні сяйва – це електричні явища в розріджених шарах атмосфери, професор П. О. Молчанов розробив радіозонд, який уперше був випущений 30 січня 1930 р. поблизу Ленінграда. Велика увага приділялася польотам авіації, за допомогою яких вивчалось поширення звуків в атмосфері. Це явище спостерігав професор В. І. Виткевич у Москві в 1920 р. Знаменитий російський учений К. Е. Ціолковський працював над створенням реактивних (ракетних) двигунів, щоб використати їх для космічних кораблів при польотах на інші планети. До початку 1950-х рр. завдання не було здійснено, але сфера застосування реактивних двигунів виявилася дуже широкою [9].

Усе в природі змінюється, розвивається. Атмосфера і наша планета Земля теж зазнала багато змін, поки набула теперішніх своїх властивостей. У статті «Обертання Землі і змінність доби» дослідник А. О. Яковкін згадує, що в боротьбі за наукове пізнання таємниць світобудови людству завжди доводилося витримувати запеклі бої з темними силами реакції та мракобісся [10]. А. О. Яковкін наводить один із численних прикладів, де йдеться про те, як церковники довгий час посилено поширювали легенду про нерухомість Землі та її центральне, «виняткове» положення у Всесвіті. Нищівного удару цій легенді завдав ще в XVI ст. видатний польський учений, про якого ми вже згадували М. Коперник. Він рішуче спростував твердження вченого стародавньої Греції Птолемея, нібито Земля нерухома, а навколо неї обертаються Сонце і зірки. М. Коперник переконливо довів, що Земля, будучи однією з рядових планет Сонячної системи, разом з іншими небесними тілами обертається навколо Сонця.

Ще важливіших результатів було досягнуто в новій галузі вивчення радіохвиль, які йдуть із космосу, – галузі радіоастрономії [11]. Ці спостереження, крім даних про розподіл у просторі джерел радіовипромінювання, давали відомості про природу процесів, що в них відбувалися. Ще в 1930-х рр. було встановлено, що через атмосферу Землі, через іоносферу проникає короткохвильове космічне радіовипромінювання в метровому діапазоні. Проте тільки з 1945 р. розпочалося бурхливий розвиток цієї нової галузі космічної фізики. Досягнення з фізики, радіоелектроніки, ракетобудування, біології давали читачам усі підстави сподіватися, що людство незабаром здійснить перші космічні польоти.

Астронавтикою тепер цікавилися не лише спеціалісти, а й широкі кола громадськості в багатьох країнах людства. У 1958 р. Б. В. Ляпунов помістив статтю в журналі «Наука і суспільство» під назвою «Шлях у космос» [12], де він дає коротку характеристику статті Ш. Г. Горгеладзе «Перший у світі» [13] про те, що запуск радянських штучних супутників Землі привернув до себе увагу всього світу, про перші кроки в космос, які були зроблені. Прогресивне людство справедливо розцінило цей факт як небувалий тріумф передової науки і техніки нашої країни.

Пройшло зовсім небагато часу як у програмі Міжнародного геофізичного року значився запуск штучних супутників землі. Дві країни: Радянський Союз і Сполучені Штати Америки – офіційно заявили про свій намір створити штучний Місяць. Американці назвали свій проект «Авангардом». Про нього багато писали журнали й газети, рекламуючи майбутні досягнення. Незважаючи на малу вагу американського супутника, йому не вдалося піднятися в небо. Перший виліт радянських штучних супутників у міжпланетний простір уже на той час приніс найцінніші наукові результати. Спостереження за рухом супутників і прийом сигналів їх радіостанцій дали змогу точно визначити орбіту, що, у свою чергу, дозволило одержати нові дані про густину повітря на дуже великих висотах, справжню форму Землі,

поширення радіохвиль крізь атмосферу тощо.

Висновки. Після таких тогочасних результатів з точки зору сьогодення уже не можна сумніватися у здійсненості колишніх фантазій, навіть найсміливіших. Сьогодні слова «політ на Місяць», «подорож на Марс», «експедиція на Венеру» вже ні в кого не викликають іронії [13]. Мета повністю прозора, її поставив ще засновник астронавтики, великий російський учений К.Е. Ціолковський, якому належать пророчі слова на сторінках часопису «Наука і суспільство»: «Людство не залишиться вічно на Землі, але в гонитві за світлом і простором спочатку боязко проникне за межі атмосфери, а потім завоює собі весь навколосонячний простір» [14, с. 27 – 29].

Література:

1. Батурич Ю.М. *Мировая пилотируемая космонавтика* / Ю. М. Батурич// *История. Техника. Люди.* – М.: Изд-во РТСОфт, 2005. – 752 с.
2. Указ Президії Верховної Ради Української РСР // *Наука і суспільство.* – 1976. – № 5. – С. 1.
3. Кузнецов И. В. *Люди русской науки*/ И.В. Кузнецов// Т 1.– М.: Изд-во ОГИЗ, 1948. –641 с.
4. Михайлов А. А. *О вращениях небесных сфер*/ А. А. Михайлов. – М.: Изд-во Наука, 1964. –652 с.
5. Ньютон Исаак. *Математические начала натуральной философии*/ Исаак Ньютон// *Оптика, оптические лекции.* – Ленинград.: Изд-во «П.П. Сойкин», 1929. – 72 с.
6. Всехсвятський С. К. *Комети і походження сонячної системи*/ С. К. Всехсвятський// *Наука і суспільство.* –1951. – № 1. – С. 23.
7. Всехсвятський С. К. *Астрономічний календар* /С. К. Всехсвятський// *Наука і суспільство.* – 1956. – № 4. – С. 39.

8. Яковкін А. О. Сучасна астрометрія / А. О. Яковкін // *Наука і суспільство*. – 1960. – № 10. – С. 45–48.
9. Цесевич В. Радянська наука про походження зірок і планет / В. Цесевич // *Наука і суспільство*. – 1954. – № 11. – С. 21–23.
10. Горделадзе Ш. Г. Міжзоряне середовище / Ш. Г. Горделадзе // *Наука і суспільство*. – 1961. – № 6. – С. 10–14.
11. Брауде С. Я. Радіоастрономія / С. Я. Брауде // *Наука і суспільство*. – 1958. – № 1. – С. 9–12.
12. Ляпунов Б. В. Шлях у космос / Б. В. Ляпунов // *Наука і суспільство*. – 1958. – № 1. – С. 4–8.
13. 205. Горделадзе Ш. Г. Перший у світі / Ш. Г. Горделадзе // *Наука і суспільство*. – 1957. – № 11. – С. 16–18.
14. Ляпунов Б. В. Епоха ракети / Б. В. Ляпунов, К. Е. Ціолковський // *Наука і суспільство*. – 1957. – № 9. – С. 27–29.

References:

1. Baturyn Yu. M. Myrovaia pylotyruemaia kosmonavtyka / Yu. M. Baturyn // *Ystoryia. Tekhnyka. Liudy*. – M.: Yzd-vo RTSoft, 2005. – 752 s.
2. Ukaz Prezhydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR // *Nauka i suspilstvo*. – 1976. – № 5. – S. 1.
3. Kuznetsov Y. V. Liudy ruskoi nauky/ Y. V. Kuznetsov // *T 1*. – M.: Yzd-vo OHYZ, 1948. – 641 s.
4. Mykhailov A. A. O vrashcheniakh nebesnykh sfer/ A. A. Mykhailov. – M.: Yzd-vo Nauka, 1964. – 652 s.
5. Niuton Ysaak. Matematycheskye nachala naturalnoi fylosofyy/ Ysaak Niuton // *Optyka, optycheskye lektsyy*. – Lenynhrad.: Yzd-vo «P.P. Soikyn», 1929. – 72 s.
6. Vsekhsviatskyi S.K. Komety i pokhodzhennia soniachnoi systemy/ S.K. Vsekhsviatskyi // *Nauka i suspilstvo*. – 1951. – № 1. – S. 23.

7. *Vsekhsviatskyi S. K. Astronomichniy kalendar / S. K. Vsekhsviatskyi // Nauka i suspilstvo. – 1956. – № 4. – S. 39.*
8. *Yakovkin A. O. Suchasna astrometriia / A. O. Yakovkin // Nauka i suspilstvo. – 1960. – № 10. – S. 45–48.*
9. *Tseseyevych V. Radianska nauka pro pokhodzhennia zirok i planet / V. Tseseyevych // Nauka i suspilstvo. – 1954. – № 11. – S. 21–23.*
10. *Hordeladze Sh. H. Mizhzoriane seredovyshe / Sh. H. Hordeladze // Nauka i suspilstvo – 1961. – № 6. – S. 10–14.*
11. *Braude S. Ya. Radioastronomiia / S. Ya. Braude // Nauka i suspilstvo. – 1958. – № 1. – S. 9–12.*
12. *Liapunov B. V. Shliakh u kosmos / B. V. Liapunov // Nauka i suspilstvo. – 1958. – № 1. – S. 4–8.*
13. *205. Hordeladze Sh. H. Pershyi u sviti / Sh. H. Hordeladze // Nauka i suspilstvo. – 1957. – № 11. – S. 16 – 18.*
14. *Liapunov B. V. Epokha rakety / B. V. Liapunov, K. E. Tsiolkovskyi // Nauka i suspilstvo. – 1957. – № 9. – S. 27–29.*

УДК: 347.99 : 342.73

ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ДОТРИМАННІ ДЕМОКРАТІЇ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження особливостей принципу субсидіарності у дотриманні демократії країнами-підписантами Європейської конвенції з прав людини. З'ясовано правову сутність цього принципу на основі вивчення практики Європейського суду з прав людини під час розгляду ним справ, пов'язаних з

інформаційними правами і свободами людини. Вивчені думки суддів Суду щодо значення цього принципу у дотриманні демократії і його зворотній вплив на національне судочинство. Встановлено вплив принципу субсидіарності на становлення демократії в країнах-учасниках Конвенції. Помічено еволюційні зміни у цьому принципі, викликані вимогами сьогодення, які необхідно враховувати вітчизняним судам в їх практичній роботі.

Ключові слова: демократія, субсидіарність, інформаційні права і свободи людини.

Музычук Е. С. Значение принципа субсидиарности в соблюдении демократии / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк

Исследование особенностей принципа субсидиарности в соблюдении демократии странами-подписантами Европейской конвенции по правам человека. Выявлено правовую сущность этого принципа на основе изучения практики Европейского суда по правам человека во время рассмотрения им дел, связанных с информационными правами и свободами человека. Изучены мнения судей относительно этого принципа в соблюдении демократии и его обратное влияние на национальное судопроизводство. Установлено влияние принципа субсидиарности на утверждение демократии в странах-участниках Конвенции. Отмечены эволюционные изменения в этом принципе, вызванные требованиями сегодняшнего дня, которые необходимо учитывать отечественным судам в их практической работе.

Ключевые слова: демократия, субсидиарность, информационные права и свободы человека.

Muzychuk K. S. The Value of principles of subsidiariti in keeping democracy/ Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk.

The principles of subsidiarity in compliance with demokratik countries signatories of the European Convention on Human Rights are studies. Legal essence of this princpsle has been found by studying the practice of the European

Court of Human Rights during its review of cases related to information rights and Human Rights. Opinion of the Court judges on the importance of this principle is studied in keeping democracy and its reverse effect on national proceedings. The article analyzes effect of the principle of subsidiarity to democracy in the countries participating in the Convention. Evolutionary change is noticed in this principle caused the present requirements that must be considered domestic courts in the practice.

Key words: democracy, subsidiarity, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Значне число заяв, які надходять до ЄСПЛ, повертається заявникам без розгляду. Одна з причин цього є не розуміння правової суті принципу субсидіарності.

Принцип субсидіарності був предметом дослідження П. М. Рабіновича, С. В. Шевчука, В. І. Манукяна та інших науковців. Ці дослідження носили епізодичний характер і позглядалися в роботі ЄСПЛ щодо деяких розрізнених справ. Разом з тим, невирішеним в розглядуваній проблемі лишається питання еволюційного розвитку принципу субсидіарності.

Формулювання мети статті та завдань. Метою даного дослідження було відібрати справи ЄСПЛ, які торкаються захисту інформаційних прав і свобод людини, вивчити еволюції принципу субсидіарності і з'ясувати правове тлумачення цього принципу з позиції демократії.

Виклад основного матеріалу статті. Правова сутність цього принципу полягає в тому, що система наднаціонального контролю додаткова (субсидіарна) щодо національної [1, с.69]. Так вважає суддя ЄСПЛ А. Ковлер, посилаючись на статтю 1 Європейської конвенції, у якій ідеться: «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції» [2]. На думку цього ж судді, основна «тяжкість» правозахисної діяльності лежить на суверенних державах. Образно кажучи, на державі лежить «відповідальність

за результат», а от вибір засобів досягнення результату Конвенція віддає на розсуд держави» [1, с.69].

Значною мірою правова суть принципу субсидіарності зрозуміла з практики Суду: *«Суд нагадує, що його юрисдикція у перевірці відповідності до внутрішнього законодавства обмежена [3, п.47] і що його завдання не полягає в заміні національних судів. Вирішення проблеми тлумачення внутрішнього законодавства належить головним чином національним органам, зокрема судам»* [4, п.27; 5, п.54].

Іншим прецедентом Суд показує, що його роль не пасивна стосовно рішень національних судів: *«Хоча Суд не може замінити своїм рішенням рішення національних судів та його повноваження щодо дотримання національного законодавства обмежені, його функцією є перевірка обґрунтування національних судів з точки зору Конвенції»* [6, п.43; 7, п.105; 8, п.39]. Необхідність в існуванні наднаціонального органу, яким є ЄСПЛ, ним же пояснюється в ряді рішень: *«Щоб захистити особу від свавілля, недостатньо забезпечити формальну можливість мати загальне провадження для оскарження застосування положення закону в її справі. Якщо ухвалене рішення не містить обґрунтування або доказової бази, виникле втручання у гарантоване Конвенцією право може стати непередбачуваним та, як наслідок, не відповідати вимозі законності»* [6, п.43; 9, пп.41-42; 10, пп.42,46,49–50]. З наведеного видно, що рішення національних судів повинні містити обґрунтування правильності втручання держави в конвенційні права (доказову базу цього) особи. Саме на це, передовсім, звертає увагу Суд. За відсутності згаданого обґрунтування Суд визнає порушення права, гарантованого Конвенцією: порушена вимога демократії.

На нашу думку, якщо національні суди не в змозі (або не повною мірою, або через відсутність законодавства) захистити права й основоположні свободи людини, то їм допомога (правова субсидія) надається

наднаціональним органом, яким є ЄСПЛ. Таку допомогу може надавати Суд, і через прецеденти, і з допомогою законодавства іншої держави ЄС, адже прецеденти формуються через аналіз національних законодавств країн-підписантів Конвенції відповідно до принципів демократії. На користь сказаного наведемо прецедент, який аналізує поняття «житло» в різних країнах і дає підґрунтя для його тлумачення і розвитку: *«Що стосується слова "житло" ("home" в англійському тексті), Суд відмічає, що в деяких державах-учасниках, а саме в Німеччині, воно поширюється на службові приміщення. Більше того, таке тлумачення повністю співзвучне французькому варіанту тексту, так як слово "domicile" має навіть більш широке значення, ніж "home", і може поширюватись на діловий офіс типу адвокатського»* [11, п.30].

З позиції захисту інформаційних прав і свобод людини стверджуємо, що за відсутності законодавства від нової інформаційної загрози (розвиток інформаційної сфери суттєво випереджає розвиток правової сфери), суди вправі спиратися на принципи демократії, закладені в Конвенції (це і є розсуд держави). Оскільки Конвенція і діяльність Суду ґрунтуються на принципах демократії, то використання демократичних засад у захисті інформаційних прав і свобод людини не вийде за межі Конвенції, воно не тільки допустиме, а й потрібне. *«Національна влада вільна у виборі правових заходів, які вона вважає доцільними у передбачених Конвенцією рамках. Суд розгляне лише відповідність цих правових заходів вимогам Конвенції»* [12, п.10] – так прецедент тлумачить сутність принципу субсидіарності.

Використання національними судами законодавств інших держав ЄС, у разі відсутності власного законодавства від нової загрози, допустиме, якщо на це законодавство посилався Суд і не помітив у ньому суперечність Конвенції. Підтвердити сказане можна певною мірою висловом Голови ЄСПЛ Ж.-П. Кости: *«... суди можуть надати перевагу положенням Конвенції над національним законодавством у більш швидкий і гнучкий спосіб, ніж*

законодавець, коли це стосується скасування або внесення змін до законодавчих актів, які є несумісними з Європейською конвенцією» [13, с.13].

Отже, використання законодавства інших країн ЄС, яке пройшло експертизу Суду на відповідність демократії (чи Конвенції) допустиме, адже «вибір засобів досягнення результату Конвенція віддає на розсуд держави» [1, с. 69]. Крім того, це сприятиме гармонізації правового захисту прав людини у Європі.

Розвиваючи правову суть принципу субсидіарності суддя А. Ковлер посилається на те, що Суд виокремив дві сторони субсидіарності в контексті Конвенції – практичну й теоретичну. «У практичному плані Суд... не може бути ні апеляційним, ... не може повторно розглядати справи, ... не може ... як національні інстанції, визначати фактичні обставини справи, ... уникає порушувати правові питання, що належать до компетенції національних судів (наприклад, тлумачення матеріального та процесуального законодавства), хоча і враховує їх» [Там само]. Наведені узагальнення підтверджують такі прецеденти:

1. *«Зважаючи на їх прямий і постійний контакт з активним населенням своїх країн, державні органи загалом перебувають у кращій позиції, ніж міжнародний суддя, щоб висловити свою думку про точний сенс цих вимог (моралі), так само як про "необхідність" будь-яких "обмежень" або "санкцій", що мають на меті забезпечити ці вимоги»* [14, п.48].

2. *«Компетенція Суду з оцінки дотримання внутрішнього законодавства обмежена. Насамперед саме національна влада має тлумачити й застосовувати це законодавство»* [15, п.54].

3. *«Суд підтверджує, що в його завдання не входить підміняти собою місцеві суди. Проблема тлумачення внутрішнього законодавства насамперед вирішує національна влада, передусім суди. Роль Суду обмежується перевіркою того, чи є таке тлумачення сумісним з Конвенцією»* [16, п.52; 17, пп.33–39].

4. *«Суд перш за все підкреслює, що тлумачення та застосування внутрішнього права – це прерогатива національних влад і особисто судів» [18, п.79].*

5. *«Суд уважно відноситься до другорядної ролі його функцій і визнає, що він має бути обережним щодо виконання ролі суду першої інстанції, там де це безсумнівно не вимагається обставинами справи. Проте якщо з'являється про порушення статті 2 ("Право на життя") Конвенції, Суд мусить провести докладне вивчення справи, навіть якщо відбулось національне провадження і розслідування.*

Проте, незважаючи на сумнівну непослідовність доказів, зібраних під час розслідування цієї справи, Суд не може прийняти рішення інше, ніж те, що було прийняте національними органами» [19, пп.49–50].

Теоретичну сторону принципу субсидіарності суддя А. Ковлер пов'язує саме із суворим дотриманням основ демократії і Судом, і національними судами: «Оскільки права і свободи, гарантовані Конвенцією, є дітищем демократичного суспільства, поняття демократії і верховенства закону є взаємопов'язаними. За логікою прецедентів Суду обрана в демократичному порядку влада держав-учасниць Конвенції наділена відповідною легітимністю, що вимагає від міжнародного Суду, яким є Європейський суд, деякого самообмеження (self-restraint) при оцінці того, чи втручання у здійснення прав і свобод, які захищаються Конвенцією, "необхідним в демократичному суспільстві", і дає державі якесь "поле оцінки" (margin of appreciation). Але при цьому будь-які форми такого втручання повинні, по-перше, бути передбачені законом, а не бути результатом довільного розсуду осіб, а по-друге, переслідувати легітимну мету (наприклад дотримання балансу приватного і загального інтересу). Зрозуміло, що межі такої оцінки не є нескінченними і не можуть виходити за межі демократичного процесу» [1, с.70].

Сказане дає підґрунтя стверджувати, що на Суд не покладається функція тлумачення національного законодавства (бо, інакше, Суд підміняв би національне законодавство, що суперечило б прецеденту [16]); водночас, Суду відводиться «мінімальне поле оцінки», визначене суттю демократії.

Отже, принцип субсидіарності визначає основу наднаціонального контролю Євросуду в дотриманні демократії. Оскільки демократія і верховенство закону тісно пов'язані, то ігнорування принципу субсидіарності негативно відіб'ється на верховенстві закону. Це, своєю чергою, зобов'язує національні суди у справах, де має місце порушення прав людини й основоположних свобод, окреслених Конвенцією, обов'язково здійснювати оцінку державного втручання на відповідність демократії. У разі, коли національні суди не здійснюють такої оцінки, вони нехтують верховенством закону. Це, на нашу думку, – однією з найвагоміших причин того, що ЄСПЛ приймає протилежні національним судам рішення.

До сказаного додамо, що цього вдається уникнути, коли судді національних судів напряду використовують Конвенцію і постійно вивчають прецеденти ЄСПЛ. Вивчення рішень Суду проти України показало, що в тих справах, де українські суди спирались на норми Конвенції в захисті прав людини й основоположних свобод, наднаціональний орган погоджувався з їх рішеннями. Значною мірою сказане підтверджує прецедент: *«... там, де вищі національні суди проаналізували в достатній і переконливій манері точну природу оскаржуваного обмеження, на основі відповідної конвенційної судової практики та прецедентів, які з неї впливають, цей Суд повинен мати вагомі причини для іншого висновку, ніж той, що зроблено національними судами»* [20, п.101; 21, п.83].

В екологічних справах субсидіарна позиція ЄСПЛ більш «жорстка»: *«Коли скарги стосуються політики держави щодо промислових підприємств-забруднювачів ... Суд може розглянути суть відповідних рішень і дійти висновку, що мала місце явна помилка. Однак складність питань, що*

стосуються екологічної політики, призводить до того, що роль Суду головним чином є субсидіарною. В першу чергу він повинен визначити, чи був процес прийняття рішення справедливим, і лише за виняткових обставин він може перейти цю межу та переглянути матеріально-правові висновки національних органів влади» [22, п.105; 23, п.142].

Згадані виняткові обставини встановлює Суд не спонтанно, а лише на основі критерію: «Досконально вивчаючи процедури, що розглядаються, Суд розгляне, чи здійснили органи влади достатні дослідження, щоб оцінити ризик потенційно небезпечної діяльності [24, п.128; 25, п.86], чи виробили вони адекватну політику *vis-à-vis* підприємств-забруднювачів на підставі доступної інформації, та чи було вжито необхідних заходів для своєчасної реалізації цієї політики [26, п.104; 25, п.86]. Суд також дослідить, у якій мірі особи, яких торкнулася ця політика, могли впливати на процес ухвалення рішення виключно з доступом до відповідної інформації та можливості дієво оскаржувати рішення органів влади» [27, п.60; 24, п.127; 28, п.119; 23, п.143].

Лавиноподібне надходження скарг від громадян країн, які стають на шлях демократії, наявність системних порушень у роботі судів цих країн, спонукало еволюціонувати принцип субсидіарності й відійти від тієї практики, коли Суд ні на кого не покладав суворих зобов'язань: з'явилися пілотні та квазіпілотні рішення.

Пілотні рішення Суду – це ті, у яких виявилися системні, структурні проблеми, що викликають «повторювані порушення» і в яких держави-відповідачі зобов'язалися Судом у стислі строки прийняти відповідні законодавчі акти, що виправляють це порушення [1, с.71].

Прикладом пілотного рішення Суду проти України може бути рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України», у якому, зокрема, йдеться: «Коли вже прийнято рішення, в якому вказується на структурні чи загальні недоліки в національному праві або практиці ("пілотна справа"), а

велика кількість заяв до Суду з такою самою проблемою ("аналогічні справи") вже перебувають на розгляді або, ймовірно будуть подані, держава-відповідач у разі потреби повинна забезпечити для потенційних заявників ефективний засіб правового захисту, який дає їм змогу звернутися до компетентного національного органу і який може також застосовуватися й тими заявниками, які вже звернулися до Суду. Такий швидкий та ефективний засіб захисту дав би можливість відновити їхні права на національному рівні відповідно до принципу субсидіарності конвенційної системи» [29, п.36].

Інший приклад пілотного рішення: «Суд повторює, що стаття 46 Конвенції ... покладає на державу-відповідача юридичний обов'язок вжити під наглядом Комітету Міністрів відповідних заходів загального та/або індивідуального характеру для забезпечення права заявника, порушення якого було констатоване Судом. Таких заходів держава-відповідач повинна вжити і стосовно інших осіб, ситуація яких аналогічна ситуації заявника, а саме усунути проблеми, які призвели до таких висновків Суду ... В принципі Суд не зобов'язаний визначати, які саме заходи для виправлення ситуації доцільно вжити державі, аби виконати свої зобов'язання за статтею 46 Конвенції. Проте Суд зацікавлений у тому, щоб сприяти швидкому та ефективному усуненню недоліку, виявленого в національній системі захисту прав людини» [30, п.97].

З наведених прецедентів видно, що Суд дотримується принципу субсидіарності (не вказує, які саме заходи має прийняти держава-відповідач). Водночас, Суд настоює на швидкому (щоб звести час виходу держави за межі демократії до мінімуму) усуненню недоліків. Крім того, Суд вимагає, щоб Україна забезпечила потенційних заявників ефективним засобом правового захисту, що відповідає принципу ефективності, який належить до демократичних принципів захисту прав людини в суді.

Квазіпілотні рішення Суду – це ті, в мотивувальній частині яких міститься наказ про вжиття загальних заходів [31, с.76].

Квазіпілотні рішення: 1) приймаються у справах, що лідирують, а виявлені в них порушення норм Конвенції можуть призвести до потоку справ-клонів у майбутньому; 2) встановлюють поширену або системну дисфункцію у правовій системі держави-сторони Конвенції; 3) нагадують державі-відповідачеві про її зобов'язання по комплексному вирішенню проблеми; 4) в резолютивних положеннях рішення не вказуються конкретні заходи загального характеру (див. рішення ЄСПЛ від 10.05.2011 р. у справі «Харченко проти України» [30, п.62]).

Еволюцію принципу субсидіарності можна пояснити, виходячи з того, що консервативна процедура розгляду справ у Суді стає обмеженням у його роботі; поява нових викликів (наприклад, інформаційної сфери) потребує швидкого реагування, а оскільки закон консервативний, то втілення принципу субсидіарності сприяє реагуванню на нові виклики: через наднаціональний контроль. У цьому контексті суддя ЄСПЛ А. Ковлер, посилаючись на рекомендації конференції міністрів країн Ради Європи в Інтерлакені (18–19 лютого 2010 року), нагадує про «фундаментальне значення принципу субсидіарності, який передбачає відповідальність держав-учасниць на національному рівні в застосуванні Конвенції як основоположного інструменту європейського публічного порядку, а держав-учасниць закликають максимально робити висновки з рішень Суду, що встановлюють порушення Конвенції іншою державою, особливо тоді, коли в правовій системі іншої держави існують ті ж самі проблеми» [1, с.72].

Розмежовуючи значення національних судів та ЄСПЛ у захисті конвенційних прав і свобод, Інтерлакенська декларація: *«Повторює зобов'язаність Держав-Сторін стосовно того, що права і свободи, викладені у Конвенції, мають бути повністю забезпечені на національному рівні та вимагає посилити принцип субсидіарності.*

Наголошує, що цей принцип передбачає поділ відповідальності між Державами-Сторонами та Судом» [19].

Спираючись на тлумачення принципу субсидіарності Інтерлакенською декларацією, стверджуємо: національні суди мають повністю забезпечити захист конвенційних прав і свобод, а Суд, через наглядовий контроль, оцінити цей захист відповідно до принципів демократії.

Не можна не погодитись із думкою дослідника прецедентної практики С. В. Шевчука, який стверджує, що Суд втручається лише у виняткових випадках, коли держави «недопрацьовують» на національному рівні й не припиняють порушення цих прав і свобод, які, зазвичай, мають системний характер. Це також значно підсилює потребу узгодження практики українських судів із практикою ЄСПЛ [33, с.31].

ЄСПЛ, оцінюючи конкретне порушення фундаментальних прав і свобод людини в державі-учасниці Конвенції, проводить оцінку захисту цих прав на основі національного законодавства. При цьому він спирається на принципи демократії, закладені в Конвенції та прецедентах Суду. Відповідно проводиться оцінка національного законодавства на демократію, національна правозастосовна практика отримує тлумачення норм із позицій демократії або конкретних шляхів удосконалення законодавства. Якщо розглядуване національне законодавство не порушує норм Конвенції, то фактично воно визнане Судом як таке, на які можуть спиратись суди іншої держави, якщо в цій державі подібне законодавство відсутнє (бо є прецедент, у якому проведена експертиза Судом на демократію), хоча б з позиції тлумачення.

З'ясовуючи сутність принципу субсидіарності, суддя ЄСПЛ Г. Юдківська наголошує, що хоча Суд не має змоги оцінити правильність рішення національних органів та враховуючи, що саме вони займають кращу позицію для прийняття таких рішень, Суд залишає за собою можливість перевірити досконалість самої процедури прийняття рішень. Розвиток процедурного аспекту виступає таким чином обмежувальним складником

свободи розсуду держави [34, с.77]. Висловлена суддею Г. Юдківською думка відповідає суті роботи Європейського суду, а саме: спрямованості на демократію. Справді, якби держава мала повну (абсолютну) свободу розсуду, то здійснювані нею обмеження прав, гарантованих Конвенцією, виходили б далеко за межі того, що дозволяє демократичне суспільство й могло б породжити державне свавілля. Таке не можливе, адже демократія зобов'язує державу звести обмеження конвенційних прав до мінімуму. Для цього Суд виробив чіткий механізм, який не дозволяє національним судам вийти за межі дозволеного демократією: установив єдину процедуру оцінки свободи розсуду держави на відповідність демократії. Суди країн-підписантів згадану процедуру мусять дотримуватись, інакше Суд визнає порушення прав, відображених у Конвенції. За таких умов «втручання Суду в суть справи буде вкрай обмежене у ситуації, коли національні судові органи в своєму аналізі використали конвенційні принципи» [Там само, с. 78].

Аналіз Судом відповідності демократії, ним же розробленої процедури є критерієм свободи розсуду держави.

Г. Юдківська вважає, що тлумачення норм національного законодавства крізь призму Конвенції зобов'язує суди «зважувати» конфліктні інтереси [Там само, с.78]. На нашу думку, останнє потребує теж здійснення відповідності демократичним принципам Конвенції: суспільство наділяє державу можливістю обмеження прав і основоположних свобод, застосування яких до окремих громадян не повинне виходити за межі, які державі встановило громадянське суспільство. Це обмеження повинне відповідати основам демократії: бути мінімальним і тільки тоді, коли це потрібно громадянському суспільству.

«Процедуралізація» фундаментальних прав – ще одне втілення субсидіарності [Там само, с.77]. Ураховуючи, що ідея процедуралізації полягає в тому, що праву, яке є консервативним за своєю суттю, надається можливість без утрати свого змісту та обсягу швидко реагувати на нові

процеси та явища, що виникають в суспільстві [35, с.85-110]. Отже, національні суди, дотримуються спільної з ЄСПЛ процедури аналізу законності порушеного конвенційного права, мають можливість захистити ці права від нових загроз.

Варто відзначити, що зобов'язання Судом держав-відповідачів і держав-підписантів Конвенції змінити національне законодавство відповідно до Конвенції, – одне із завдань принципу субсидіарності щодо демократизації національних законодавств.

Підсумовуючи викладене вище, не можна обійти думку судді А. Ковлера: «слід пам'ятати, що пафос створення міжнародної системи захисту прав людини був і ... залишається пріоритет прав людини над інтересами держави. Невипадково термін "субсидіарність" прийшов у правовий ужиток з ужитку церковного, де він означав "виплата", коли, здавалося б, втрачена остання надія» [1, с.72]. Отже, для незмінності курсу держави-підписанта Конвенції в напрямі демократії, суди повинні провести перевірку на предмет демократії (не допустити свавілля держави), а коли цього не вдається досягнути на цьому рівні, останньою надією виступає Суд.

Приклад. *«... Більше того, необхідно зважити, що зазвичай національні органи мають перевагу у безпосередньому спілкуванні з особами, яких стосується справа. Виходячи з цих міркувань, завдання Суду полягають не в виконанні обов'язків національних органів щодо визначення питань ..., а в дослідженні рішень, які виносились державними органами, здійснюючи свої дискреційні повноваження, на предмет їх відповідності Конвенції»* [36, п.55; 37, п.59; 38, п.53].

Висновок. Розкрито правову сутність принципу субсидіарності та показано його значення в дотриманні демократії (на прикладі справ Суду, пов'язаних із захистом інформаційних прав і свобод людини). Доведено потребу вивчення усіх справ Суду, так як у них спостерігається еволюція згаданого принципу.

Література:

1. Ковлер А. Виконання рішень Європейського суду з прав людини: субсидіарність та/або "суверенна воля"? (виступ на Міжнародній конференції) // Право України. – 2011. – № 7. – С.69-73.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положення Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014 р. – 24 с. – (Український переклад).
3. Рішення ЄСПЛ від 21 липня 1990 р. у справі «Хакансон і Стурессон проти Швеції» (Серія А, № 171).
4. Рішення ЄСПЛ від 1 червня 2006 р. у справі «Федоренко проти України» (заява № 25921/02).
5. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 18 лютого 1999 р. у справі «Уайт і Кеннеді проти Німеччини» (заява № 26083/94).
6. Рішення ЄСПЛ від 2 березня 2003 р. у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» (заява № 30856/03).
7. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 9 жовтня 2003 р. у справі «Слівенко проти Латвії» (заява № 48321/99).
8. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 2009 р. у справі «Пауліч проти Хорватії» (заява № 3572/06).
9. Рішення ЄСПЛ від 8 червня 2006 р. у справі «Лупса проти Румунії» (заява № 10337/04).
10. Рішення ЄСПЛ від 24 квітня 2008 р. у справі «С.Г. та інші проти Болгарії» (заява № 13605/07).
11. Рішення ЄСПЛ від 16 грудня 1992 р. у справі «Німіц проти Німеччини» (заява № 13710/04).
12. Рішення ЄСПЛ від 16 липня 2002 р. у справі «Р.С. і S проти Сполученого Королівства» (заява № 56547/00).

13. Коста Ж.-П. Роль міжнародних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі (виступ на Міжнародній конференції) / Жан-Поль Коста // *Право України*. – 2011. – № 7. – С.11-15.
14. Рішення ЄСПЛ від 7 грудня 1976 р. у справі «Хендісайд проти Сполученого Королівства» (заява № 5493/72).
15. Рішення ЄСПЛ від 30 вересня 1989 р. у справі «Чапелл проти Сполученого Королівства» (заява № 10461/83).
16. Рішення ЄСПЛ від 25 лютого 2010 р. у справі «Лісіца проти Хорватії» (заява № 20100/06).
17. Рішення ЄСПЛ від 25 січня 2000 р. у справі «Мірагалл Есколано проти Іспанії» (заяви №№ 38366/97, 38688/97, 40843/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41509/98).
18. Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (заява № 8691/79).
19. Рішення ЄСПЛ від 4 квітня 2006 р. у справі «Сергій Шевченко проти України» (заява № 32478/82).
20. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 10 травня 2001 р. у справі «Z та інші проти Сполученого Королівства» (заява № 29392/95).
21. Рішення ЄСПЛ від 25 вересня 2008 р. у справі «К.Т. проти Норвегії» (заява № 26664/03).
22. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 2005 р. у справі «Фадєєва проти Росії» (заява № 55723/00).
23. Рішення ЄСПЛ від 10 травня 2011 р. у справі «Дубецька та інші проти України» (заява № 30499/03).
24. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 8 серпня 2003 р. у справі «Хаттон проти Сполученого Королівства» (заява № 36022/97).
25. Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Джакомеллі проти Італії» (заява № 59909/00).

26. Рішення ЄСПЛ від 26 жовтня 2006 р. у справі «Лєдяєва, Доброхотова, Золотарева і Ромашина проти Росії» (заяви №№ 53157/00, 53247/00, 53695/00, 56850/00).
27. Рішення ЄСПЛ від 29 червня 1996 р. у справі «Гуерра та інші проти Італії» (заява № 14967/89).
28. Рішення ЄСПЛ від 10 листопада 2004 р. у справі «Ташкін та інші проти Туреччини» (заява № 46117/99).
29. Рішення ЄСПЛ від 15 січня 2010 р. у справі «Юрій Михайлович Іванов проти України» (заява № 40450/04).
30. Рішення ЄСПЛ від 10 травня 2011 р. у справі «Харченко проти України» (заява № 40107/02).
31. Рішення ЄСПЛ від 6 червня 2007 р. у справі «Юхансон проти Фінляндії» (заява № 10163/02).
32. Рада Європи. ЄСПЛ. Інтерлакенська декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a48.
33. Шевчук О. В. Європейський суд з прав людини та українська судова система (виступ на Міжнародній конференції) / С. В. Шевчук // Право України. – 2011. – № 7. – С.88-92.
34. Юдківська Г.Ю. Деякі проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні (виступ на Міжнародній конференції) / Г. Ю. Юдківська // Право України. – 2011. – № 7. – С.74-79.
35. Чичнева К.А. Актуальні проблеми сучасного права чи нове правове мислення / К. А. Чичнева // Вісник Московського державного університету. Серія 7. Філософія. – 2001. – № 2. – С.85-110.
36. Рішення ЄСПЛ від 23 вересня 1994 р. у справі «Хокканен проти Фінляндії» (серія А, № 299-А).
37. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 1998 р. у справі «Бронда проти Італії» (заява № 22430/93).
38. Рішення ЄСПЛ від 7 грудня 2006 р. у справі «Хант проти України» (заява № 31111/04).

References:

1. Kovler A. *Vykonannia rishen ECHR: subsydiarnist ta/abo «suverenna vola» ? (vystup na Mizhnarodniy konferensii) / A. Kovler // Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S.69-73.*
2. *European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex. – 55 s.*
3. *Decision of ECHR from February, 21, 1990 in business Hekanson and Stureson against in Sweden, A-171.*
4. *Decision of ECHR from June, 1, 2006, in business Fedorenko against in Ukraine, № 25921/02.*
5. *Decisions of the Grand Chamber of the ECHR from June, 1, 2006 in business Woite and Kennedy against in Germany, № 26083/94.*
6. *Decision of ECHR from March, 2, 2003 in business Kryvitska and Kryvitsky against in Ukraine.*
7. *Decisions of the Grand Chamber of the ECHR from October, 9, 2003 in business Slivenko against in Latvia, № 48321/99.*
8. *Decision of ECHR from October, 22, 2009 in business Paulia against in Croatia, № 3572/06.*
9. *Decision of ECHR from June, 8, 2006 in business Lupsa against in Romania, № 10337/04.*
10. *Decision of ECHR from April, 24, 2008 in business C.G. and Others against in Bulgaria, № 13505/07.*
11. *Decision of ECHR from December, 16, 1992 in business Niemietz against in Germany, № 13710/88.*
12. *Decision of ECHR from July, 16, 2002 in bussiness P.C. and S against in the United Kingdom, № 56547/00.*
13. Kosta Zh.-P. *Rol mizhnarodnykh sudiv ta insykh orhaniv derzhavnoi vlady u zakhysti prav ludyny v Evropi (vystyp na Mizhnarodniy konferentsii) / Zhan-Pol Kosta //Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S.11-15.*

14. *Decision of ECHR from December, 7, 1976 in business Handyside against in the United Kingdom, № 5493/72.*
15. *Decision of ECHR from September, 30, 1989 in business Chappel against in the United Kingdom, № 10461/83.*
16. *Decision of ECHR from February, 25, 2010 in business Lisica against in Croatia, № 20100|06.*
17. *Decision of ECHR from January, 25, 2000 in business Miragall Escolano and Others against in Spain, №№ 38366/97, 38688/97, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98, 41509/98.*
18. *Decision of ECHR from January, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, № 8691/79.*
19. *Decision of ECHR from April, 4, 2006 in business Sergey Shevchenko against in Ukraine, № 32478/02.*
20. *Decisions of the Grand Chamber of the ECHR from May, 10, 2001 in business Z and Others against in the United Kingdom, № 29392/95.*
21. *Decision of ECHR from September, 25, 2008 in business K.T. against in Norway, № 26664/03.*
22. *Decision of ECHR from June, 9, 2005 in business Fadeyeva against in Russia, № 55723/00.*
23. *Decision of ECHR from May, 10, 2011 in business Dubetska and Onhers against in Ukraine, № 30499/03.*
24. *Decisions of the Grand Chamber of the ECHR from August, 8, 2003 in business Hatton against in the United Kingdom, № 29392/95.*
25. *Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Giacomelly against in Italy, № 59909/00.*
26. *Decision of ECHR from June, 26, 2006 in business Ledeaeva, Dobrokhotova, Zolotaryeva and Romashina against in Russia, № № 53157/00, 53247/00, 53695/00, 56850/00.*

27. *Decision of ECHR from June, 29, 1996 in business Guerra and Others against in Turkey, № 46117/99.*
28. *Decision of ECHR from Novtmber,10, 2004 in business Taskin and Others ageinst in Turkey, № 46117/89.*
29. *Decision of ECHR from January, 15, 2010 in business Yuri Nikolai Ivanov against in Ukraine, № 40450/04.*
30. *Decision of ECHR from May, 10, 2011 in business Kharchenko against in Ukraine, № 40101/02.*
31. *Decision of ECHR from June, 6, 2007 in business Johansson against in Finland, № 10163/02.*
32. *Rada Evropy. ESPL. Interlakenska deklaratsiya. – [Elektronny resurs]. – www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a48.*
33. *Shevchuk O. V. Evropeyskiy sud z prav ludyny ta ukrainska sydova systema (vystup na Miznarodniy konferentsii) / O. V. Shevchuk // Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S.88-92.*
34. *Yudkivska Gh. Yu. Deyaki problemy zastosuvannya praktyki Evropeyskogo sudu z prav ludyny v Ukraini (vystup na Miznarodniy konferentsii) / Gh. Yu. Yudkivska // Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S.74-79.*
35. *Chichneva E. A. Aktualni problemy suchasnogo prava chy nove pravove myslennya / E. A. Chychneva // Visnyk Moskovskogo derzavnogo universytetu. Seria 7. Filosofia. – 2001. – № 2. – S.85-110.*
36. *Decision of ECHR from September, 23, 1994 in business Hokkanen against in Finland, № 299-A.*
37. *Decision of ECHR from June, 9, 1998 in business Bronda against in Italy, № 22430/93.*
38. *Decision of ECHR from Desember, 7, 2006 in business Hunt against in Ukraine, № 31111/04.*

УДК: 34. 03

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТІЙКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

кандидат юридичних наук, Музичук К. С.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна,
Луцьк

Дослідження значення принципу верховенства права у дотриманні демократії. Доведено наявність стійкого зв'язку між верховенством права і демократією: чим вищий рівень демократії в державі, тим конвенційні права і свободи людини є менш обмеженими. Розкрито правову суть принципу верховенства права з позиції демократії: право людини має більший сенс, аніж право, надане їй державою. Обґрунтовано еволюцію принципу верховенства права. Встановлено, що під час захисту судами конвенційних прав і свобод людини, повинен панувати дух верховенства права щодо недопустимості їх надлишкового обмеження попри межі, визначені демократією. Наведено прецеденти, які підтверджують правильність висновків (інформаційний аспект).

Ключові слова: демократія, верховенство права, інформаційні права і свободи людини.

Музычук Е. С. Верховенство права как характерная черта функционирования устойчивой демократии / Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина, Луцк

Исследование значения принципа верховенства права в соблюдении демократии. Доказано наличие устойчивой связи между верховенством права и демократией: чем выше уровень демократии в государстве, тем конвенционные права и свободы человека менее ограничены. Разкрыто правовую сущность принципа верховенства права с позиции демократии: право человека имеет больший смысл, чем право, предоставленное ей

государством. Обосновано еволюцію принципу верховенства права. Установлено, что во время защиты судами конвенционных прав и свобод человека, должен господствовать дух верховенства права относительно недопустимости их излишнего ограничения вне пределов, определенных демократией. Приведено прецеденты, подтверждающие правильность выводов (информационный аспект).

Ключевые слова: демократия, верховенство права, информационные права и свободы человека.

Muzychuk K. S. The Law-domination as the specific feature of Democracy functioning / Lesya Ukrainka Eastern European University, Ukraine, Lutsk

This research is devoted to the principal of law-domination significance in the democracy development. In this work the existence of direct correlation between law domination and democracy is proved: as higher is the democracy level in the state, as lesser are limited human rights. The juristic plot of dominating principal from the point of view of democracy is disclosed. The human right appeared to be more reasonable than the juristic right is, which is given by state. Besides the evolution of law domination principal is in research stated. It was defined, that in the procedure of human right guarantee, carried out by courts, the atmosphere of law domination should be provided in order to avoid its unreasonable limitations. In the research is reflected the set of precedent cases, which can illustrate the correctness of made conclusions.

Key words: democracy, the rule of law, informative rights and freedoms of man.

Вступ. Прагнення України вступити до ЄС потребує демократизації судової діяльності. Захистити фундаментальні права людини без чіткого дотримання принципу верховенства права неможливо.

Принцип верховенства права був предметом дослідження С. П. Головатого, П. М. Рабіновича, С. В. Шевчука, В. В. Костицького, І. І.

Манукяна та інших науковців. Ці дослідження спирались на розрізнені прецеденти ЄСПЛ, відповідали певному часовому періоду. Проте, в системі однієї категорії прав людини, зокрема, інформаційних прав, еволюційність цього принципу досліджена недостатньо.

Формулювання мети статті та завдань. Метою даного дослідження було відібрати рішення ЄСПЛ, які торкаються захисту інформаційних прав і свобод людини, вивчити еволюцію принципу верховенства права, з'ясувати правове тлумачення цього принципу з позиції демократії, враховуючи вимоги сьогодення.

Прецедентна практика ЄСПЛ не пропонує визначення принципу верховенства права. Його правова суть проявляється в конкретних справах Суду.

У справі "Голдер проти Сполученого Королівства" зустрічаємо: *"...Преамбула не включає верховенство права до переліку завдань і цілей Конвенції, а лише вказує на нього як на характерну рису спільної духовної спадщини держав-членів Ради Європи"* [1, п.24]. Враховуючи, що метою створення ЄС є побудова демократичного суспільства, а також те, що дотримання та подальша реалізація прав людини та основоположних свобод найкраще забезпечується ефективним функціонуванням демократії, стверджуємо: згаданою характерною рисою спільної духовної спадщини є демократія. Сказане дозволяє вважати наявність стійкого зв'язку між верховенством права і демократією: верховенство права проявляється в тих країнах, які прагнуть до демократії.

На користь зробленого висновку можна навести твердження судді ЄСПЛ у відставці В. Буткевича: "Уряди, які підписали Конвенцію, виходили з глибоких переконань, що "рішення зробити перші кроки на шляху до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації, є абсолютною вірою у застосування верховенства права"» [2, с.59]. Із процитованого можна зробити висновок, що колективне забезпечення

фундаментальних прав людини у демократичному суспільстві без застосування верховенства права неможливе. Ще одне підтвердження: *«Проте Суд, як і Комісія, вважає, що було б помилкою бачити у цьому посиланні "не більш ніж риторику", що не складає інтересу для тлумачення Конвенції. Уряди, що підписали Конвенцію виходили з глибокої віри у верховенство права»* [1, п.24].

Попри те, що принцип верховенства права розглядається в щільному переплетінні з відстоюванням демократії, окремі його сторони є зрозумілими з прецедентів:

1. *«...Суд чітко визначив лише одне завдання утвердження принципу верховенства права: право людини має більш широкий сенс, аніж право, надане їй державою. Більше того, цей принцип має захистити людину від всесильності держави»* [Там само, п.24]. На нашу думку, чим вищий рівень демократії в державі, тим права людини і свободи (гарантовані Конвенцією [3]) є менш обмеженими. У даному випадку фундаментальне право ставиться над державою, тобто фундаментальне право верховенствує над тим правом, для якого держава встановила певні рамки. Тоді очевидно, що в абсолютному демократичному суспільстві державні обмеження фундаментальних прав і свобод, визначених Конвенцією, зведуться до нуля. У такому, чисто теоретичному, демократичному суспільстві поняття «верховенство права» буде зайвим: гарантування фундаментальних прав забезпечується повністю (на 100%).

Так як абсолютного демократичного суспільства не буває, бо є людський фактор, який потребує виховання суспільства в дусі демократії, то верховенство права є вічним принципом, який лежить в основі оцінки судами правильності обмеження конвенційних прав і свобод людини з позиції демократії. Іншими словами, це базовий принцип судів, який сприяє зведенню до мінімуму державного втручання в права і свободи, гарантовані Конвенцією. На основі викладених міркувань стверджуємо, що верховенство

права і є та духовна спадщина держав-членів Ради Європи, яка регулює державне втручання в конвенційні права і свободи в умовах демократичного суспільства. По-іншому, під час захисту прав і основоположних свобод людини, гарантованих Конвенцією, в роботі судів повинен панувати дух верховенства права щодо недопустимості будь-якого надлишкового їх обмеження попри межі, визначені побудовою демократичного суспільства.

2. *«Якість закону вимагає того, щоб він був сумісний з верховенством права, положення, яке властиве і поширюється на всі статті Конвенції»* [4, п.50]. Із цього прецеденту видно, що захист будь-якого гарантованого Конвенцією права людини вимагає застосування принципу верховенства права, для цього межі державного втручання мають бути чітко обмежені (звужені) законом, у чому і полягає його якість.

3. *«... стаття 8 п.2 Конвенції ... не обмежується тим, що відсилає до внутрішнього права, але говорить також про якість закону, який має відповідати принципу "верховенства права". Дане положення "припускає ..., що у внутрішньому праві мають існувати обмежувальні міри від свавільного втручання влад в здійснення своїх прав, гарантованих пунктом 1 ..."»* [5, пп.26,27; 6, п.79]. Наведений прецедент повністю узгоджується з тими міркуваннями, які викладені нами у пункті 1.

4. *«...кожній людині, права якої можуть бути обмежені державою, повинен бути "...гарантований мінімальний ступінь захисту, на який мають право громадяни в умовах верховенства права в демократичному суспільстві»* [6, п.79; 5, п.36].

Окрім наведених прецедентів, які розкривають правовий зміст принципу верховенства права, розглянемо і ті, в яких захищаються інформаційні права і свободи людини.

5. *«Більше того, Суд має бути впевненим щодо існування адекватного захисту від зловживання, оскільки система заходів таємного спостереження, що розроблена для захисту національної безпеки та*

громадського порядку, пов'язана з ризиком порушення або навіть зруйнування принципів демократії на підставі її захисту [7, п.52; 6, пп.49-50]. Такі гарантії мають бути встановлені законом та мають застосовуватись до нагляду за діяльністю відповідних органів або служб. При наглядових провадженнях мають дотримуватись цінності демократичного суспільства настільки добросовісно, наскільки це можливо, зокрема верховенство права, про що прямо говориться у Преамбулі Конвенції. Верховенство права між іншим (*inter alia*) передбачає, що втручання органів виконавчої влади у права осіб має підлягати ефективному контролю, який зазвичай має здійснюватись судовим органом, щонайменше як останньою інстанцією, оскільки судовий контроль надає найбільші гарантії незалежності, безсторонності та здійснення незалежного провадження» [6, п.55].

6. «...Оскільки здійснювані на практиці заходи таємного спостереження за обміном інформації є закритими для їх ретельного аналізу з боку осіб, яких це стосується, або з боку громадськості загалом, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права. Отже, закон має з достатньою чіткістю визначити межі такої дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети даного заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання» [7, п.49; 6, п.67; 8, п.56].

7. «Враховуючи обставини даної справи, Європейський Суд розглядає той факт, що заявник направив свою скаргу в особистому листі на адресу представника органу державної влади, компетентного розглядати подібні питання, як такий, що має вирішальне значення при оцінці співрозмірності втручання. Сама можливість інформувати органи державної влади про поведінку державних службовців, яке ними розглядається як невірне чи незаконне, є однією із складових принципу верховенства права. У зв'язку з цим Європейський Суд звертає увагу на недвозначне положення, що міститься в

Постанові Пленуму Верховної Ради Російської Федерації, відносно "повідомлення відомостей особі, якої вони торкаються", яка не може визнаватись її поширювачем і, відповідно, не є основою для звернення до суду з позовом про дифамацію...» [9, п.26].

Наведений прецедент показує, що принцип верховенства права забезпечує бажання громадян жити в демократичному суспільстві і прагнення кожного до вдосконалення цього суспільства.

Виходячи з аналізу прецедентної практики Суду, колишній суддя ЄСПЛ В. Буткевич пропонує, враховуючи на відсутність визначення верховенства права, спиратись на п'ять основних цінностей, які відображають верховенство права і яких цей принцип вимагає дотримуватися: 1) захист прав і свобод людини; 2) функціонування держави та її органів, зв'язаними виконанням права, заборона державного свавілля; 3) дотримання принципу рівності суб'єктів права (фізичних і юридичних осіб) перед законом; 4) забезпечення законності та порядку в суспільстві; 5) наявність ефективного і передбачуваного правосуддя (право на доступ до суду, право на справедливий судовий розгляд та ін.) [2, с.61].

Прикладом порушення принципу верховенства права з прецедентної практики Суду може бути такий: *«...пану Крюслену не був гарантований мінімальний ступінь захисту (від прослуховування через третю особу – К. М.), на який мають право громадяни в умовах верховенства права в демократичному суспільстві» [6, п.79].*

Висновки. Верховенство права властиве тим країнам, які прагнуть до демократії. Без дотримання цього принципу колективне забезпечення прав людини в суспільстві неможливе. Помічено тенденційність: зростання рівня демократії в державі зводить до мінімуму державне обмеження інформаційних прав і свобод людини. Будь-який закон має відповідати принципу верховенства права, тобто містити механізм від свавільного втручання держави. Зловживання державою правом на втручання в

конвенційні права людини руйнує демократію, тому суди повинні здійснювати ефективний контроль за втручанням органів влади у права осіб, а межі правової дискреції мають бути чітко прописані в законі.

На перспективу подальших розвідок можна віднести еволюцію принципу верховенства права.

Література:

- 1. Рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1975 р. у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (№ 4451/70).*
- 2. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України / В. Буткевич // Право України. – 2011. – № 7. – С.48-63.*
- 3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з поправками, внесеними відповідно до положення Протоколів №№ 11 та 14 з Поправками №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13. – Страсбург: Секретаріат Європейського суду з прав людини. – 2014. – 24 с. – (Український переклад).*
- 4. Рішення ЄСПЛ від 25 червня 1996 р. у справі «Амуур проти Франції» (№ 19776/92).*
- 5. Рішення ЄСПЛ від 24 квітня 1990 р. у справі «Круслен проти Франції» (серія А, № 176 А,В).*
- 6. Рішення ЄСПЛ від 2 серпня 1984 р. у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» (серія А, № 82).*
- 7. Рішення ЄСПЛ від 2 листопада 2006 р. у справі «Волохи проти України» (№ 23543/02).*
- 8. Рішення Великої палати ЄСПЛ від 16 лютого 2000 р. у справі «Аманн проти Швейцарії» (№ 27798/95).*
- 9. Рішення ЄСПЛ від 5 жовтня 2006 р. у справі «Захаров проти Росії» (№ 14881/03).*

References:

1. *Decision of ECHR from February, 21, 1975, in business Golder against in the United Kingdom, № 4451/70.*
2. *Butkevych V. Yakist zakonu i pytannya efektyvnosti zastosuvannya rishen Yevropeyskoho sudu z prav ludyny sudamy Ukrainy / V. Butkevych // Pravo Ukrainy. – 2011. – № 7. – S.48-63.*
3. *European Convention of Human Rights. European Court of Human Rights. Council of Europe. F – 67075. Strasbourg cedex. – 55 s.*
4. *Decision of ECHR from June, 25, 1996 in business Amuur against in France, № 19776/92.*
5. *Decision of ECHR from April, 24, 1990 in business Kruslin against in France, A-176 A,B.*
6. *Decision of ECHR from August, 2, 1984 in business Malone against in the United Kingdom, A-82.*
7. *Decision of ECHR from November, 2, 2006 in business Volokhy against in Ukraine, № 23543/02.*
8. *Decision Grand Chamber of ECHR from February, 16, 2000 in business Amann against in Switzerland, № 27798/95.*
9. *Decision of ECHR from October, 5, 2006 in business Zakharov against in Russia, № 14881/03.*

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

УДК 323.232

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПОПУЛІЗМУ

Дем'яненко М. М.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Україна, Київ

У статті розглядається морально-етичний аспект політичного популізму з огляду на його здебільшого негативний зміст, що проявляється в ключових засадах та методах популістичної діяльності. Досліджується

причина його популярності в сучасному суспільно-політичному просторі, а також наслідки застосування як для самих популістів, так і для суспільства вцілому. Аналізуються основні якісні характеристики популізму як політичного явища та виділяються його окремі позитивні моменти, в зв'язку з чим обґрунтовується теза про певний виправданий рівень застосування популізму в політичній практиці.

Ключові слова: популізм, мораль, популіст, суспільство, маніпуляція.

Демьяненко М. Н. Морально-этический аспект популизма/ Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Украина, Киев

В статье рассматривается морально-этический аспект политического популизма учитывая его отрицательный смысл, что проявляется в ключевых принципах и методах популистской деятельности. Исследуется причина его популярности в современном общественно-политическом пространстве, а также последствия применения как для самих популистов, так и для общества в целом. Анализируются основные качественные характеристики популизма как политического явления и выделяются его отдельные положительные моменты, в связи с чем обосновывается тезис об определенном оправданном уровне применения популизма в политической практике.

Ключевые слова: популизм, мораль, популист, общество, манипуляция.

Demyanenko M. N. The moral and ethical aspect of populism/ National Library Ukraine Vernadsky, Ukraine, Kyiv

The article deals with the moral and ethical aspect of political populism because of its negative meaning, which manifests itself in the key principles and methods of populist activity. The reasons for its popularity in the contemporary socio-political space, as well as the implications of both for the populists, and for society as a whole. It analyzes the main quality characteristics of populism as a political phenomenon and highlights some of its positive aspects, and therefore

justified the thesis that the definition is justified by the level of use of populism in political practice..

Keywords: populism, morality, populist, society, manipulation.

Вступ. Аналізуючи еволюцію політичного популізму, вкотре переконуєшся, що це явище – феномен. Його феноменальність – в його багатогранності та неоднозначному трактуванні. А постійні звинувачення в популізмі політиків на адресу один одного ще більше ускладнюють ситуацію з єдино правильним визначенням поняття. Разом з цим популізм останнім часом стає все більш популярним політичним явищем, а сфера його застосування помітно розширилася, як у цілому і суб'єктний склад.

Для означення основних сутнісних характеристик явища скористаємося визначенням сучасного британського дослідника популізму Маргарет Конован, яка зазначає, що термін «популізм», залежно від контексту, можна відносити до багатьох різноманітних явищ. Конован пропонує розрізняти аграрний і політичний популізм. Стосовно країн, які утворилися на теренах колишнього СРСР (зокрема, й Україна), тут йдеться про політичний популізм, який водночас можна розглядати з кількох боків: як ідеологію, як соціальний рух, як певною мірою відроджену самосвідомість, яка виникла на ґрунті різних історичних і географічних контекстів як результат особливої суспільної ситуації, і як специфічну політичну психологію [4, с. 13].

Вивченню природи популізму та його різноманітним проявам приділялося вже чимало уваги, хоча об'єктом наукового дослідження популізм став лише в другій половині ХХ ст. Серед зарубіжних фахівців можна виокремити таких: М. Дуглас, Р. Хофстадтер, Дж. Маккен, І. Доннеллі, С. Хофман, М. Конован, Г. Іонеску, Е. Геллнер, Д. Макре, А. Валіцький, М. Баранов та інші. В Україні ж дослідженням практичного застосування популізму займалися Д. Видрін, І. Побочий, С. Мигаль, Т. Радь та інші. Проте окремі його аспекти залишаються не достатньою мірою вивчені.

У даній статті спробуємо проаналізувати морально-етичний аспект популізму, з огляду на його, здебільшого, негативний характер, а також відношення політиків-популістів та самого суспільства до діяльності, яка має виражену популістичну складову. А також з'ясувати, чи є популізм необхідним елементом в соціально-політичному житті суспільства.

Перш за все зауважимо, що більшість словників дають приблизно однакове визначення моралі як системи норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства. При цьому мораль є обов'язковою складовою будь-якого суспільства, її значення неухильно зростає, та постійно посилює взаємодію правових і моральних чинників у житті суспільства. Взаємний розвиток права та моралі – успішніший рух суспільства по шляху прогресу. В політичному житті суспільства принципи моралі є необхідним елементом, проте діяльність окремих суб'єктів є відверто аморальною. В політичній теорії вирішення моральної дилеми: чи може політик при виконанні свого суспільного обов'язку в ім'я високої мети ігнорувати принципи моралі існує декілька варіантів. Так, Дж. Локк відкидав обман як засіб політики, що становить загрозу суспільному порядку та поверненню до природного стану; І. Кант переносить моральну дилему в площину особистого вибору, закликаючи уникати ситуацій, при яких обман був би морально виправданим; утилітаризм Дж. С. Мілля морально виправдовує обман за умови, що він дійсно допускається в ім'я блага; для Н. Макіавеллі обман – це засіб задля досягнення мети; М. Вебер утримується від будь-яких моральних обмежень професії політика [3, с. 79]. Проте запропоновані підходи не знімають питання взаємозв'язку моралі та політичної діяльності, де досить часто використовуються далекі від моральних зразків форми маніпулятивних практик, серед яких одним із лідерів по використанню є популізм.

А тому важливо проаналізувати в чому ж проявляється негативний характер популізму, а також дати оцінку з огляду на результати його

використання та наслідки для політичної та соціальної ситуації. Феномен популізму в сучасному розумінні характеризується досить неоднозначно – це і політичний рух, і ідеологія чи доктрина, і тип поведінки, і стратегія політичної діяльності, така множинність підходів до тлумачення даного поняття пов'язана у першу чергу зі специфікою його історичного розвитку. І якщо зародження популізму починалося з суспільно-політичного руху, який відстоював інтереси конкретних соціальних груп, то на даному етапі популізм набуває ознак певної логіки політичної комунікації, що в першу чергу відображається у своєрідній «грі» між політичним лідером і виборцем. Основними елементами якої є, з одного боку, необґрунтовані обіцянки, з їх подальшим невиконанням, замовчування та перекручування фактів, уникання розумних програм і планів, маніпуляція свідомістю тощо. А з іншого боку – політична свідомість (як масова так і індивідуальна), яка часто віддає перевагу емоціям ніж тверезому розуму, і в свою чергу є об'єктом популізму. Також негативний зміст відображається вже в основних принципах популізму, а саме: спроби підлаштуватися під вимоги народу; використання податливості великих людських мас на примітивні гучні гасла; використання рис буденної свідомості мас: спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм, тягу до сильної особистості; гра на «очікуваннях» народу; апеляція до простоти і зрозумілості пропонованих заходів, пріоритет простих рішень складних проблем; прямий контакт між лідерами і масами без посередництва політичних інститутів; спекуляція на вірі людей у швидкі та легкі шляхи виходу з кризи; виступ від імені простої людини; переорієнтація гніву і образ людей на діючі інститути влади і еліти; маніпулювання громадською думкою тощо.

З такої точки зору популізм доцільно розглядати як форму мобілізаційних та маніпулятивних комунікативних практик у політиці, що їх реалізують за допомогою вербальних та невербальних методів (політичні промови, виступи, коментарі, політична реклама, буклети, проспекти,

політична програма, відеоролики тощо). При цьому популізм апелює до конкретних загальновідомих фактів, зверненням до яких він намагається засвідчити реалізм, проте без пояснення фундаментальних причин, що стоять за такими фактами та конкретними проблемами життя, без пояснення зв'язку цих причин із інтересами окремих суспільних груп, без бажання підняти свідомість тих, на кого він спрямований, до урозуміння своїх корінних, сутнісних інтересів і вміння співставляти їх із цілями і зацікавленістю самого популізму. Він опирається на реальні та конкретні факти заради того, щоб продемонструвати свою інтегрованість у життя і використати їх для засвідчення власної уваги до головних проблем суспільства, і разом з тим – приховати за ними та за обіцянками їх задовольнити свої стратегічні цілі і завдання. Такі прийоми популізму сприяють поширенню його популярності, що в свою чергу забезпечує загальне схвалення та сприйняття. Переконавши суспільство у гострій необхідності змін, політик своїми діями спонукає об'єкт популізму до активних, але не до кінця осмислених дій на свою підтримку у боротьбі за владу, яка може бути використана зовсім з іншою метою і в інших, ніж це проголошувалося раніше, інтересах.

Таким чином, філософія популізму робить так би мовити три кола обману – свого роду діалектика заперечення заперечення. Перший обман – коли популізм ідентифікує себе зі своїм об'єктом і переконує його перейти на свій бік. Другий – коли популізм провокує свій об'єкт на дії, які суперечать його інтересам. І третій обман – коли використавши ці дії, популізм досягає влади і використовує її у власних інтересах. Це свідчить про вихідну порочність популізму і нарощування її у процесі розвитку [1, с. 88].

Саме такі сутнісні характеристики популізму і визначають його аморальність. Але цей факт не заважає переважній більшості політиків використовувати його в політичній боротьбі, оскільки популізм сьогодні залишається дієвим засобом у боротьбі за владу.

Разом із цим популізм як політичне явище не може бути однозначно негативним. І цьому є кілька пояснень: по-перше, наявність в його арсеналі таких характеристик, як наприклад, спілкування на зрозумілій для більшості мас мові, тобто, для прикладу, важко пояснити масам із різним рівнем освітньої та фахової підготовки певні економічні, правові, політичні моменти, тому політики в своїх виступах досить часто використовують прийоми спрощення або узагальнення, що можуть трактуватися як маніпуляції. По-друге, той факт що у різних суспільствах, популізм сприймається по-різному. Так, якщо у розвиненому демократичному суспільстві політик-популіст має значно менше шансів досягти успіху, в силу таких обставин як: високий рівень громадянського суспільства, освіченості населення, наявність значного прошарку середнього класу, альтернативних джерел інформації тощо. У суспільстві ж перехідного типу маси підсвідомо тяжіють до швидкого вирішення всіх наявних проблем і більш лояльні до політиків, які обіцяють «краще» життя вже сьогодні. А тому в таких суспільствах політики, навіть ті хто прагне позитивних змін, не мають шансів на успіх, якщо в своїй діяльності, в тій чи іншій мірі, не використовують популізм, оскільки повне ігнорування вимог та симпатій електорату призводить до поразки в політичній боротьбі. За таких обставин актуальним постає питання – з якою метою використовується популізм, в якій мірі, які наслідки його застосування для суспільства в майбутньому, а також ставлення самого політика до такого виду діяльності. Тобто чи використання популізму є чітко дозоване і метою якого є отримання влади в результаті чого стане можливим упровадження позитивних змін, або ж навпаки популізм використовується в необмеженій кількості, а ті хто так щедро роздає обіцянки не мають дієвих важелів для реального покращення ситуації і не прагнуть цього. Ще один позитивний момент популізму виділяє І. А. Побочий, а саме те, що суспільно-політична самодіяльність народу є кращою школою демократії: вона виховує у пересічної людини відчуття соціальної відповідальності та особистої

гідності, розширює її кругозір. Популістська свідомість – це особливий демократичний компонент політичної культури, суттю якого є прагнення широких народних мас до справжньої і безпосередньої участі в політичному процесі [2, с. 46]. З огляду на це можна говорити про певний «необхідний» або ж виправданий рівень популізму, який для політика є запорукою успіху, а з іншого боку не робить його заручником обіцянок, які в майбутньому неможливо буде, хоча б частково, реалізувати.

На жаль, справжні цілі які переслідують популісти досить часто залишаються невідомими для широкого загалу або ж виявляються вже після приходу їх до влади, а покаранням для них, може бути, лише втрата підтримки в майбутній політичній боротьбі, та й то за умови, якщо не зможуть вміло переорієнтуватися. Такий стан речей буде спостерігатися доти доки політики не будуть нести правову відповідальності за невиконання своїх обіцянок, проте на сьогоднішній день ступінь використання популізму обмежується лише морально-етичним якостями політика, якому належить провідна роль в ідейному арсеналі цього негативного явища. Так дослідник популізму Д. Макре зазначав: «...у центрі популістської ідеології, не економіка, не політика, навіть не суспільство. Її ядро – особистість, у першу чергу її моральний аспект» [5, с. 159]. За такого підходу, популізм доцільно розглядати як специфічну логіку політичних лідерів та виборців або ж взаємовідносини суспільства, яке є носієм правдивих цінностей з одного боку та правлячої еліти з іншого, при чому політик-популіст, на своє власне переконання, «представляє» інтереси простого народу, а еліти не переймаються його благополуччям, протистоять та збагачуються за його рахунок. Але справжньою небезпекою популізму для суспільства є той факт, що він залишається серйозною перешкодою на шляху становлення основоположної демократичної засади – делегування владних повноважень довіреній особі, коли в результаті своєї діяльності політики часто відходять

від проблем суспільної групи інтереси якої вони представляють. Оскільки доволі швидко забувають про те, хто, насправді, є джерелом влади.

Сьогодні складається ситуація коли в політиків спрацьовує природний владний інстинкт, який допомагає спокусити електорат та підказує на яких стереотипах можна зіграти, які психологічні важелі впливу використати. При цьому більшість з них забуває, що життя суспільства базується на усталених законах, положеннях, нормах, правилах поведінки як писаних, так і неписаних, дотримання яких є запорукою комфортного морального стану якщо не усіх то більшості людей.

Така популістська діяльність, має не лише негативний зміст, а переважно, і негативні результати, що призводять до важких наслідків для всього суспільства, оскільки популізм підриває довіру народу до інститутів влади, служить знаряддям для зведення політичних рахунків, обумовлює зниження громадянської активності, відчуження людей від влади, економічні та політичні потрясіння, соціальний безлад.

Все частіше сучасний популізм проявляється в якості специфічної недобросовісної політичної реклами, яка завищує реальні можливості кандидата на виборну посаду. У той же час популізм за окремих обставин має межі своєї дії, за межами яких він не спрацьовує, а, навпаки, грає роль антиреклами. Здебільшого це пов'язано з тим, що той чи інший політик неодноразово вдавався до популістських методів та в результаті досягав бажаних результатів, при цьому електорат залишався обманутим. Невиконані обіцянки, накопичуючись, рік від року, можуть викликати негативну реакцію виборців під час чергової виборчої кампанії щодо особистості кандидата. Проте, популізм передбачає відмову від жорсткої соціальної та ідеологічної прив'язки, що дозволяє швидко змінювати пріоритети, створює видимість загальної суспільної підтримки та вдається до щедрої роздачі нових обіцянок.

При чому самі по собі обіцянки не містять нічого негативного. Подібні прийоми використовують практично всі політичні сили та політики.

Визначальним є те, наскільки оголошені передвиборні обіцянки будуть фактично виконані, наскільки щирий конкретний політичний лідер у своїх передвиборних планах змінити життя на краще. Тобто важливо, щоб обіцянки не перетворилися на популізм, бо не всяка обіцянка є популізмом.

За допомогою популістських методів політик найчастіше намагається сподобатися виборцям, показати себе благодійником, експлуатуючи по суті їх дійсні та уявні очікування. Одна з характерних рис популістської діяльності виражається в тому, щоб перед виборами обіцяти як можна більше, а виконувати лише те, що найлегше буде виконати або те, що вигідно.

В сучасній історії існує чимало прикладів, коли з'являлися політичні лідери з вираженою популістичною складовою (Берлусконі, Хайдер, Лепер, Жириновський, Лукашенко), і які в подальшому здобували підтримку серед населення. Причиною такого успіху політиків-популістів є той факт, що вони «намагаються» вирішити глобальні проблеми, що стосуються всіх членів суспільства. У такі обіцянки люди охоче вірять, а політики цю віру успішно використовують, зокрема з метою мобілізації значної кількості людей для підтримки вигідних їм політичних рішень.

І хоча настрої суспільства мінливі, а популістська політика з боку виглядає безцільною метушнею, насправді тут точний і тонкий розрахунок, суть якого полягає в тому, щоб постійно бути у фарватері більшості. Тоді як політичні, релігійні, національні меншини популістів не цікавлять, оскільки вони не «роблять погоди» на виборах [2, с. 48]. У цьому і полягає одна з ключових позицій популізму, а саме – ігнорування думки меншості, в той час коли більшість «піддалася» гіпнозу необґрунтованих обіцянок. Хоча для справедливості зазначимо, що воля більшості є однією з основних ознак демократії, що вкотре підтверджує тезу про те, що популізм формально перебуває в межах демократичного процесу.

Слід також відзначити, що зростання популістських настроїв у суспільстві та віра у швидке вирішення всіх наявних проблем свідчать лише

про низький рівень громадянської свідомості. Популізм розповсюджений найбільшою мірою серед верств з низьким рівнем політичної і правової культури та освіти, в умовах суспільних трансформацій. До того ж нездатність мас відрізнити оманливі обіцянки від реалістичних пропозицій, чорно-біле бачення світу, готовність повністю повірити в черговому політикові та ненавидіти його конкурентів – усі симптоми невисокої політичної культури досить активно використовуються популістськими лідерами для мобілізації суспільної підтримки. Отож певний рівень провини за схильність до популізму лежить і на самих громадянах, які не приділяють достатньої уваги для підвищення рівня своєї політичної та правової культури. Але так чи інакше, популізм – це певна зневага до суспільства, до його інтелектуальних здібностей. І чимало політичних діячів користуються популістськими методами, оскільки в сучасній політичній боротьбі треба сподобатись народу, для чого потрібне вміння спілкуватися простою, зрозумілою народним масам мовою, говорити просто про складні речі, чітко висловлювати думки, висвітлювати нагальні проблеми, критикувати владу за її прорахунки.

Висновки. Таким чином, досліджуючи морально-етичний аспект політичного популізму можна дійти висновку, що з точки зору моралі він є однозначно негативним явищем, хоча як політологічне поняття популізм у силу згаданих вище причин не може трактуватися лише негативно. Виправданням для популізму може бути лише мінімальна міра впливу на суспільну свідомість, високий рівень виконання популістських обіцянок, а також позитивний для суспільства кінцевий результат. Хоча, з іншого боку, будь-яке моральне виправдання популізму виводить його на цілком легітимний рівень політичної діяльності. З часом популізм стає неодмінним атрибутом кожного політика. При цьому рівень його впливу зменшується пропорційно з підвищенням політичної культури громадян, розвитком інститутів громадянського суспільства, а також наявності у його членів

почуття толерантності та плюралізму думок, а також альтернативних джерел інформації.

Література:

1. Мигаль С. *Філософія популізму як варіант сучасної філософії* / *Філософські обрії* // С. Мигаль. – Полтава, 1999. – С. 78–89.
2. Побочий І. А. *Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні* / *Мультиверсум: Філософський альманах [збірник наукових праць]* // І. А. Побочий [відп. ред. В. В. Лях]. – Київ, – 2008. – С. 42–51.
3. Радь Т. *Комунікативний вимір популізму* / *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації* // Радь Т., [голов. ред. В. М. Бебик]. – Київ : Україна, 2012. – № 2. – С. 77–84.
4. Conovan M. *Populism*. – N.-Y., 1981.
5. *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. Ed. by Jonescu G., Gellner E. L., 1969.

References:

1. Myhal S. *Filosofiiia populizmu yak variant suchasnoi filosofii* / *Filosofski obrii* // S. Myhal. – Poltava, 1999. – S. 78–89.
2. Pobochyi I. A. *Politychnyi populizm i yoho mistse v suchasnomu protystoianni politychnykh syl v Ukraini* / *Multyversum : Filosofskyi almanakh [zbirnyk naukovykh prats]* // I. A. Pobochyi [vidp. red. V. V. Liakh]. – Kyiv, – 2008. – S. 42–51.
3. Rad T. *Komunikatyvnyi vymir populizmu* / *Osvita rehionu. Politolohiia. Psykholohiia. Komunikatsii* // Rad T., [holov. red. V. M. Bebyk]. – Kyiv : Ukraina, 2012. – № 2. – S. 77–84.
4. Conovan M. *Populism*. – N.-Y., 1981.
5. *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. Ed. by Jonescu G., Gellner E. L., 1969.

УДК 324(477)

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Прядко Т. П.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», Україна,
Переяслав-Хмельницький

У статті розглядається феномен національного популізму як одного із засобів політичної боротьби. З'ясовуються основні витоки, причини формування національного популізму, мета та наслідки його впровадження. Увага акцентується на проявах означеного виду популізму в умовах нестабільних демократій. Підкреслюється, що політики часто використовують національні почуття людей не для досягнення суспільної злагоди й творення сильної національної держави, а задля мобілізації прибічників у політичній боротьбі, метою якої є усунення конкурентів і досягнення повноти влади, попри спровоковані ними ж міжетнічні й міжнаціональні суперечності.

Ключові слова: націоналізм, вибори, політик-популіст, нація, народ, етнос, національний популізм.

Прядко Т. П. Национальный популизм как средство политической борьбы/ Переяслав-Хмельницкий ГПУ имени Григория Сковороды, Украина, Переяслав-Хмельницкий

В статье рассматривается феномен национального популизма как одного из средств политической борьбы. Выясняются основные истоки, причины формирования национального популизма, цель и последствия его применения. Внимание акцентируется на проявлениях указанного вида популизма в условиях нестабильных демократий. Подчеркивается, что политики часто используют национальные чувства людей не для

достижения общественного согласия и созидания сильного национального государства, а для мобилизации сторонников в политической борьбе, целью которой является устранение конкурентов и достижения полноты власти, несмотря на спровоцированные ими же межэтнические и межнациональные противоречия.

Ключевые слова: национализм, выборы, политик-популист, нация, народ, этнос, национальный популизм.

Pryadko T. P. The national populism as a means of political struggle / Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda, Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky

The phenomenon of national populism as a means of political struggle is considered in the article. Investigates basic origins, causes the formation of national populism, the purpose and the effects of its application. Also emphasis is placed on manifestations of this kind of populism in unstable democracies. Is stressed that politicians often use the national feelings of the people not to achieve social cohesion and build a strong nation-state but to mobilize supporters in the political struggle, the aim of which is to eliminate competitors and achieve full power in spite of provocation of the interethnic conflicts.

Keywords: nationalism, elections, populist politician, nation, people, ethnicity, national populism.

Вступ. Термін «популізм» походить від лат. *populus*, що означає «народ», і його використовують у більшості європейських мов. Цей термін не має однозначного трактування, оскільки його активно використовують не лише науковці, політологи-спеціалісти, а й політики, журналісти, звичайні громадяни для означення широкого спектру історичних і сучасних явищ, досить часто у різних контекстах. Тому достатньо складно визначити єдиний, універсальний варіант популізму на рівні доктрини та на рівні суспільного або політичного руху. Політична наука розглядає різні варіанти популізмів,

які детерміновані культурними, історичними, політичними особливостями багатьох країн світу.

Останнім часом явище популізму набуло широкого застосування в політичній сфері життєдіяльності суспільства, але сучасна політична наука не дає єдиного, чітко визначеного поняття. Так під цим явищем розуміють історично сформований перехідний тип політичної свідомості; термін, використовуваний для позначення різних соціально-політичних рухів та ідеологій, в основі яких лежить апеляція до широких народних мас; політичну діяльність, засновану на маніпулюванні популярними в народі цінностями та очікуваннями [1, с. 34].

У даній статті популізм розглядається як політична діяльність, оскільки найчастіше з ним стикаються виборці – ті, від кого залежать результати виборів, референдумів та інших політичних актів всенародного волевиявлення.

Ще Б. М. Чичерін звернув увагу на те, що «здатність переконуватися розумними доводами становить рідкісний дар природи, що вимагає високого розвитку розуму і характеру. Звичайно ж люди переконуються тим, чим вони хочуть переконатися, тобто тим, що задовольнить їх вподобання та інтереси» [2, с. 357]. Саме тому популізм орієнтований на маніпуляцію виборцями для створення масової підтримки.

У сучасному політичному житті публічний політик змушений використовувати ті чи інші популістські методи, дотримуватися певного стилю в боротьбі за владу, тому що повне ігнорування потреб і симпатій виборців призводить до поразки на виборах.

Політика перебудови радянського суспільства, ініційована М. С. Горбачовим, призвела до перших паростків демократії в Радянському Союзі. Як один із проявів демократизації з'явився феномен популізму, який на пострадянському просторі проявив себе, як невід'ємний атрибут сучасної політичної дійсності.

Декларована в радянською ідеологією теза про вирішення національного питання в країні не витримала випробування перебудовою. З руйнуванням командно-адміністративної системи пафосно проголошена і обґрунтована радянським суспільствознавством «дружба народів СРСР», що входили до «історичної спільності – радянський народ» почала розпадатися: люди «згадали» про свою приналежність до певної національності. Почався парад суверенітетів. Цим скористалися політичні еліти національних республік, які, навіть часто не будучи національно орієнтованими, використали національну ідею відродження, консолідацію народів, пробудження національної самосвідомості, для досягнення усієї повноти влади в своїх національних державних утвореннях.

У сучасній науці націоналізм розглядається як – ідеологія і напрямок політики, базовим принципом яких є теза про цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. Відрізняється різноманітністю течій, деякі з них суперечать одна одній. Як політичний рух, націоналізм прагне до відстоювання інтересів національної спільноти у відносинах з державною владою. У своїй основі націоналізм проповідує вірність і відданість своїй нації, політичну незалежність і роботу на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для практичного захисту умов життя нації, її території проживання, економічних ресурсів та духовних цінностей. Він спирається на національне почуття, яке споріднене патріотизму. Ця ідеологія прагне до об'єднання різних верств суспільства, незважаючи на протилежні класові інтереси. Вона виявилася здатною забезпечити мобілізацію населення заради спільних політичних цілей в період переходу до капіталістичної економіки.

У силу того, що багато сучасних радикальних рухів підкреслюють своє націоналістичне забарвлення, націоналізм часто асоціюється з етнічною, культурною та релігійною нетерпимістю. Така нетерпимість засуджується прихильниками поміркованих течій у націоналізмі [3, с. 485].

Підштовхування людей до націоналізму, пошук проблем, що виникли за рахунок іншого народу, свідомо нездійсненні обіцянки благополуччя на цій основі, гра на національних почуттях – усе це характерні ознаки національних політиків-популістів.

В ідейному арсеналі популізму важливе місце належить проблемі особистості. «У центрі популістської ідеології, – писав англійський дослідник популізму Д. Макро, – не економіка, не політика, навіть не її ядро – особистість, в першу чергу її моральний аспект» [4]. Це зауваження справедливе для популістського світогляду, згідно з яким головним завданням суспільства – його економічної та соціальної політики – має бути щастя рядової людини, її матеріальний добробут і духовна гармонія. У сучасній історії використання популістських методів є характерним як для керівників авторитарних і тоталітарних режимів, так і для політичних діячів демократичних держав. На думку Д. Макро «популізм дуже часто виступає в сучасному світі в нерозривній єдності з націоналізмом» [5].

Національна ідея як ніяка інша зрозуміла народу і тому приваблива. Тому її використання, особливо в переломні моменти історії, найбільш ефективне.

Кожна людина володіє багатьма специфічними рисами, в тому числі етнічними та політичними. У повсякденному житті він може прагнути жити поза політикою або не відчувати своєї національної приналежності. Проте в певні моменти етнічні та політичні особливості особистості прокидаються і заявляють про себе достатньо голосно. У зв'язку з цим всупереч логіці виникають дуже небезпечні конфлікти, які цілком підпорядковані емоціям. Ідейно-теоретичне їх оформлення здійснюється в національних ідеологіях, в яких формулюється соціальне і історичне призначення етносу, визначаються шляхи вирішення його проблем. Для їх позначення використовується термін «націоналізм».

У зарубіжній політології цей термін вживається в нейтральному сенсі і не містить відтінку як схвалення, так і несхвалення. У радянській суспільній

науці та ідеології поняття «націоналізм» мало явно негативний відтінок: воно визначалось як принцип буржуазної ідеології і політики, який полягав у проповіді винятковості нації та нетерпимості і недовіри до інших націй.

На думку професора Кембриджського університету Е.Геллнера «націоналізм – це, перш за все, політичний принцип, суть якого полягає в тому, що політична та національна одиниці мають збігатися. Націоналістичні почуття – це почуття обурення, викликані порушенням цього принципу, або почуття задоволення, викликані його здійсненням. Націоналістичний рух – це рух, натхненний почуттям подібного роду» [6, с. 23].

За теорією Л. М. Гумільова люди об'єднуються за принципом компліментарності, під яким розуміється неусвідомлена симпатія до одних і антипатія до інших [7, с. 231-232]. Це неусвідомлене почуття є тим вірусом, який пробуджується в певні моменти. Починається хвороба під назвою «націоналізм».

Кожна людина належить до свого етносу – спільності, яка, з одного боку, являє собою феномен, безпосередньо взаємопов'язаний з географічним середовищем, з іншого боку, її трансцендентне ядро – це місцеві звичаї, традиції, культ.

А. М. Зімічов стверджує, що етнос завжди існує там, де є поділ на «Ми» і «Не Ми» [8, с. 55]. Природно, етноси розрізняються за своїми рисами. Іноді до цих невідповідностей ставляться спокійно, без роздратування в силу своєї вихованості, розуміння, що ми всі різні і не можемо бути однаковими. Коли до відмінностей ставляться агресивно, не сприймаючи особливості іншого етносу, це критерій захворювання. Причина його: гіпертрофоване протиставлення «свого особливого» своєрідності іншого етносу.

Нація на відміну від етносу – це те, що існує не в індивіді, а поза ним, що дано не фактом його народження, а його власними зусиллями і особистим вибором. Націю можна змінити, етнос – не можна. Нація – це державна, соціальна, культурна приналежність індивіда, а не його антропологічна і

етнічна приналежність. Національне в психіці людей, отруєне почуттям переваги і недовіри до інших націй, свідомістю власної винятковості, стає атрибутом націоналістичної ідеології. У повсякденній свідомості певної категорії людей можуть дати про себе знати елементи націоналістичного сприйняття, хоча їх носії суб'єктивно не відчують себе націоналістами. У той же час націоналізм, проявляючись на рівні масової психології, може дати непередбачувані результати. Стаючи фанатичним, усе «не національне» (властиве іншим націям) вважає чужим, а все своє – «най-най». В націоналістичних забобонах любов до самого себе видається за любов і прихильність до своєї національної спільноти. Ця психологічна установка може отримати й ідеологічне обґрунтування, спрямовуючи почуття національної самомилювання в русло захисту інтересів тих чи інших соціальних сил. Звідси і той факт, що певні політичні сили в своїх корисливих інтересах використовують націоналізм на рівні забобонів і почуттів з метою захисту своїх власних інтересів. Тому цей вид націоналізму буває небезпечнішим, ніж теоретично обґрунтований націоналізм, який може бути більш визначеним, цілеспрямованим.

Національна форма конфлікту обирається їх організаторами як найбільш зручна, за якою найлегше замаскувати справжні цілі політичних сил, які стоять за цими конфліктами. Тому в основі націоналістичного протистояння лежать не тільки розгнущані пристрасті, прагнення до національного самоствердження, соціальні, економічні та інші проблеми, що накопичилися і не вирішувалися роками, але й цілком свідоме прагнення деяких політиків використовувати прояви національних почуттів народу для задоволення своїх власних політичних амбіцій. Як говорив російський просвітитель і публіцист В. Ф. Маліновський, любов народу до самого себе стає джерелом доброчесності лише тоді, коли здатна «управлятися мудрістю» [9].

Політикам їх природний інстинкт завжди підказує, які психологічні механізми здатні привести людей до того чи іншого руху. І найчастіше вони

вибирають національну ідею. На хвилі націоналізму вже з'явилося чимало національних лідерів, які претендують на те, щоб стати лідером нації. Легкість, з якою вони роблять сходження на гребінь політичної хвилі, пояснюється, насамперед, тим, що проблеми нації торкаються всіх, хто ідентифікує себе з нею. Кожному вони здаються зрозумілими і ясними.

Важливий момент у розумінні цього явища – вивчення одного з найважливіших атрибутів національно-етнічної спільності – національної самосвідомості. Під національною самосвідомістю розуміється сукупність рис індивіда, групи, етнічної спільності, що утворилися в процесі спілкування і сприйняття своєї відмінності і подібності при співвідношенні з іншими соціально-етнічними спільнотами. Національна самосвідомість володіє величезною потенційною вибуховою силою. Неактивна зазвичай при відсутності зовнішнього поштовху вона знаходить силу, здатну управляти діями всієї національної спільноти.

Нація не може успішно розвиватися без політичних лідерів, які у своїй свідомості здатні фокусувати проблеми та інтереси її розвитку і благополуччя. Політичні та громадянські заклики, що відображають інтереси і потреби суспільства і людини, можуть формувати громадську думку, здатну привернути увагу дослідників. Ставши національною ідеєю, вона буде чекати «свого часу», коли з'являться умови і можливості для її реалізації.

Як показує практика ряду країн національна політична еліта, котра рветься до влади, дуже ефективно використовує етнічну солідарність проти соціально-економічної, політичної та культурної загрози з боку «центру».

Згідно етноконцепції З. Фрейда в реальному житті нерідко представники однієї нації нетерпимі до представників іншої нації. Таке явище пов'язане з прагненням людини покласти провину за невдачі і нещастя, що переслідують свій народ, на чужий, прагненням знайти винуватців існуючих проблем. Іноді ними стають цілі народи і на них спрямовується вся агресія. З. Фрейд з цього приводу писав: «Важливою стає вигода малого культурного кола – він дає

потягу агресії вихід назовні, направляючи агресивність на тих, хто стоїть за межами кола. Завжди можна поєднати зв'язками любові безліч індивідів; єдине, що потрібно – це наявність того, хто стане об'єктом агресії» [10, с. 108-109].

Спочатку в цілях утримання влади національна еліта апелює до всіх верств соціальної структури. Але так як історично загальновідомо, що інтереси нації в своїй національній самосвідомості найбільш повно і об'єктивно виражає інтелігенція, то політична еліта переадресовує роль ініціатора національних рухів культурній та інтелектуальній верхівці. Політична боротьба призводить до того, що найактивніша частина національної еліти, вчасно зорієнтувавшись, очолює національні рухи, або робить ставку на них, претендуючи на керівництво суспільством.

Як зазначав М. Бердяєв «всяка нація прагне утворити свою державу, зміцнити та посилити його. Це є здоровий інстинкт нації. Втрата нацією своєї держави, своєї самостійності і суверенності є велике нещастя, важка хвороба, яка калічить душу нації» [11].

Не всяка нація мала і має свою державність. В історії суспільно-політичної думки ідея національної держави виникає у відповідь на ідею правової держави, захищену і розвинену ідеологами класичного європейського лібералізму. Утворення національних держав має свою систему передумов не тільки етнічних, але й загальнолюдських цінностей, які звернені не до відокремлених один від одного груп, а до індивідів, здатних відокремлювати себе від своєї групи, мислити незалежно від неї. Нація і є міжіндивідуальний зв'язок людей на базі деяких спільних для них цінностей і норм, що задаються вже не загальним походженням, кровною спорідненістю чи просто спільним проживанням, а культурою.

Ідея національної держави щось важливе виражає і захищає – і в той же час щось суттєве часто відкидає і спотворює. Вона захищає суверенне право тієї чи іншої нації знайти політичну самостійність та незалежність і

домагається цього ціною обмеження, а то й відвертого нехтування демократичними принципами і нормами людського співжиття.

Узявши владу в свої руки, етнократична еліта приступає до державних перетворень. Але всі ці перетворення основною метою мають найчастіше не інтереси нації, яка привела до влади політиків, а до створення легітимних основ для утримання на вершині політичної кар'єри. Національна самосвідомість виявляється обдуреною. На ній просто спекулювали, використовували в політичній боротьбі. Ідеї свободи, рівності, взаємної поваги виявилися підміненими їх політичними сурогатами. Подібні лідери використовують поширений у ряді регіонів країни національний популізм. Популісти на словах дбають про національну культуру, історію, мову, але все це у них закінчується лише закликами. Своїми виступами вони розбурхують національні почуття людей, націлюють їх шукати винних серед інших націй.

Характерними рисами національного популізму є: заперечення права націй на самовизначення, авторитаризм, дискримінація (політична, економічна, культурна) етнічних меншин, невизнання міжнаціональних інтеграційних тенденцій, утиск прав інших етносів, розгляд свободи – як свободи від інонаціонального панування і захист від сильних національних меншин, вирішення конфліктів за рахунок посилення репресій і утиску рухів, поширення правових і соціальних привілеїв титульної нації, жорсткі закони про громадянство та імміграцію, утруднення в зміні правлячої більшості, заборону на створення національних громадсько-політичних організацій, прославляння неіснуючої загальнонаціональної єдності.

Завдяки націонал-популізму дуже легко завоювати владу, але він же, зрештою, автоматично заганяє такого політика до найбільшкрайніх сил націонал-патріотизму. Тому вся політична тактика будується на підігріві національних пристрастей. Мотив один – утриматися при владі. Національний популізм залишає мало шансів для розвитку нації, етнічних груп.

До причин націоналізму можна віднести нездатність політичної системи створити хоча б первинні громадянські інститути у вигляді реального місцевого самоврядування, діючих політичних і громадських структур, через які етнічні групи могли б відстоювати і здійснювати свої інтереси і права.

Загостренню міжетнічних, міжнаціональних протиріч сприяє відсутність легітимних, суспільно-визнаних форм їх прояву та дозволу, тобто відсутність дієвих механізмів, що забезпечують рутинний, повсякденний, буденний облік і баланс суперечливих інтересів, в даному випадку в області міжнаціональних відносин.

Націоналізм є потужним джерелом соціальної енергії, що володіє як творчим, так і руйнівним потенціалами. Життєва сила кожної нації, кожного народу зменшується або приростає в залежності від того, наскільки вони здатні і вміють використовувати соціальну енергію об'єктивно неминучих протиріч як джерела власного розвитку або, навпаки, саморуйнування.

Література:

1. Баранов Н. А. *Эволюция взглядов на популизм в современной политической науке* / Н. А. Баранов. – СПб.: Изд-во СЗАГС, 2001. – 41с.
2. Чичерин Б. Н. *Собственность и государство* / Б. Н. Чичерин. – СПб., Изд-во РХГА, 2005. – 824 с.
3. *Політична енциклопедія* / [гол. редкол.: Ю. Левенець] – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.
4. *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. Ed. by Jonescu G., Gellner E. L., 1969. P.159.
5. MacRae D. *Populism as an ideology*. In: *Populism: Its meanings and national characteristics*. L., 1969. P.163.
6. Геллнер Э. *Нации и национализм* / пер. с англ. Т. В. Бердиковой, М. К. Тюнькиной; ред. и послесл. И. И. Крупника. / Э. Геллнер. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.

7. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли* / Л. Н. Гумилев. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
8. Зимичев А.М. *Психология политической борьбы* / А. М. Зимичев, – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.; Санта, 1993. – 160 с.
9. Малиновский В.Ф. *Рассуждения о войне и мире // Трактаты о вечном мире*// Свободная мысль. М.: Правда. №. 13. 1991. С. 83–91.
10. Фрейд З. *Психоанализ. Религия. Культура* / З. Фрейд – М.: Ренессанс, 1992. – 293 с.
11. Бердяев Н. А. *Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Письмо четвертое. О нации.* / Н. А. Бердяев [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1918_20_01.html

References:

1. Baranov N. A. *Evolutsiya vzglyadov na populizm v sovremennoy politicheskoy nauke* / N. A. Baranov. – SPb.: Izd-vo SZAGS, 2001. – 41s.
2. Chicherin B. N. *Sobstvennost i gosudarstvo* / B. N. Chicherin. – SPb., Izd-vo RHGA, 2005. – 824 s.
3. *Plity`chna ency`klopediya* / [gol. redkol.: Yu. Levenecz`] – K.: Parlaments`ke vy`davny`chtvo, 2012. – 808 s.
4. *Populism. Its Meanings and National Characteristics.* Ed. by Jonescu G., Gellner E. L., 1969. P.159.
5. MacRae D. *Populism as an ideology.* In: *Populism: Its meanings and national characteristics.* L., 1969. P.163.
6. Gellner E. *Natsii i natsionalizm* / per. s angl. T. V. Berdikovoy, M. K. Tyunkinoy; red. i poslesl. I. I. Krupnika. / E. Gellner. – M.: Progress, 1991. – 320 s.
7. Gumilev L.N. *Etnogenez i biosfera Zemli* / L. N. Gumilev. – L.: Gidrometeoizdat, 1990. – 528 s.
8. Zimichev A.M. *Psihologiya politicheskoy borbyi* / A. M. Zimichev, – 2-e izd., pererab. i dop. – SPb.; Santa, 1993. – 160 s.

9. Malinovskiy V. F. *Rassuzhdeniya o voyne i mire // Traktaty o vechnom mire. // Svobodnaya myisl. M.: Pravda. №. 13. 1991. S. 83–91.*
10. Freyd Z. *Psihoanaliz. Religiya. Kultura / Z. Freyd – M.: Renessans, 1992. –293 s.*
11. Berdyaev N. A. *Filosofiya neravenstva. Pisma k nedrugam po sotsialnoy filosofii. Pismo chetvertoe. O natsii. / N. A. Berdyaev [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1918_20_01.html*

РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

УДК 373.31

РОЗВИТОК ТА КОРЕКЦІЯ УВАГИ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Вишнівська І. О.,

доктор психологічних наук, професор Євдокимова Н. О.

Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського, Україна,
м. Миколаїв

Метою даної роботи є дослідження особливостей уваги молодших школярів. Предметом виступають психічні процеси учнів молодшого шкільного віку. Для його дослідження були використані теоретичні та емпіричні методи такі як: збір інформації, вивчення першоджерел, їх аналіз, синтез та узагальнення, спостереження, бесіда, тестування, корекційно-розвиваючі ігри та вправи. У статті також подано план корекційної програми, яка може бути використана у системі закладів освіти з метою корекції уваги учнів молодшого шкільного віку. Її застосування дає змогу збільшити рівень концентрації та обсягу уваги школярів, що сприяє успішному засвоєнню навчального матеріалу.

Ключові слова: увага, уважність, неуважність, обсяг та концентрація уваги, довільна увага.

Евдокимова Н. О., Вишневецкая И. О. Развитие и коррекция внимания учеников младшего школьного возраста/ Николаевский национальный университет им. В. А. Сухомлинского, Украина, Николаев

Целью данной работы является исследование особенностей внимания младших школьников. Предметом выступают психические процессы учащихся младшего школьного возраста. Для его исследования были использованы теоретические и эмпирические методы такие как: сбор информации, изучение первоисточников, их анализ, синтез и обобщение, наблюдение, беседа, тестирование, коррекционно-развивающие игры и упражнения. В статье также представлен план коррекционной программы, которая может быть использована в системе учебных заведений с целью коррекции внимания детей младшего школьного возраста. Ее применение позволяет увеличить уровень концентрации и объема внимания школьников, что способствует успешному усвоению учебного материала.

Ключевые слова: внимание, внимательность, невнимательность, объем и концентрация внимания, произвольное внимание.

Evdokumova N. O., Vyshnivska I. O. The Development and the attention correction of primary school students / Mykolayiv V.O.Sukhomlynsky National University, Ukraine, Mykolaiv

The aim of this work is to study the attention characteristics of primary school students. The subject is the mental processes of primary school students. For research were used theoretical and empirical methods such as: gathering information, studying first sources, synthesis and generalization, observation, interview, testing, remedial educational games and exercises. It also submitted a plan of corrective programs that can be used in the system of educational institutions in order to correct account of primary school students Its application allows to increase the concentration and the level of students attention, contributing to successful learning educational material.

Key words: attention, attentiveness, distraction, scope, attention concentration, voluntary attention.

Вступ. Попри достатню вивченість та велику кількість робіт, проблема уваги і до нині є однією з актуальних проблем психології, педагогіки та психофізіології. Рівень розвитку як довільної, так і мимовільної уваги визначає ефективність впливів будь – яких стимулів. Загальновизнано, що увага є необхідною умовою успішного здійснення будь – якої діяльності людини. Розвиток уваги є визначальним фактором у засвоєнні учнями навчального матеріалу.

Проблемою вивчення уваги займалися відомі зарубіжні та вітчизняні психологи, педагоги. У радянській психології проблеми уваги досліджували в межах загальнотеоретичних підходів. Найцікавіші, з нашої точки зору, ідеї висловили Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, М. Ф. Добринін, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе. Нині чимало концепцій уваги, запропонованих досить давно, знаходять «друге дихання». Зокрема, подальшого розвитку здобули ідеї В. Джемса.

Актуальність даної теми спричинена взаємозв'язком проблеми розвитку уваги школярів з успішністю навчання. Розсіяним учням важко вчитися в школі. Якщо учень часто відволікається на сторонні справи під час пояснення вчителем матеріалу, то це призводить до того, що він пропускає слова вчителя, не може засвоїти нового матеріалу через неуважність. Прогалини в знаннях не дозволяють розсіяному учневі зрозуміти математику, читання, мову.

Розвиток уваги є необхідним для успішного навчання, засвоєння учнями навчального матеріалу.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті є висвітлення результатів наукового дослідження, проведеного з метою вивчення особливостей уваги учнів молодшого шкільного віку та її подальшої корекції.

Поставлена мета реалізується шляхом теоретичного аналізу літератури, присвяченої даній проблемі, опису корекційної програми та аналізу ефективності запропонованої нами програми.

Виклад основного матеріалу. Дане дослідження було організоване та проведене на базі Миколаївської загальноосвітньої школи – інтернату №3 Миколаївської обласної ради. У дослідженні прийняли участь учні 1 – 4 класів включно, загальною кількістю 45 осіб, віком 7 – 10 років.

Для визначення особливостей розвитку уваги даних учнів були використані наступні методи: спостереження, бесіда, тестування, розвиваючі ігри та вправи. До комплексу психодіагностичних методик увійшли: методика «Коректурна проба» Бурдона - Анфімова (буквенний варіант), тест П'єрона – Рузена, методика «Графічний диктант» Д. Б. Ельконіна.

Так, за результатами тестування «Коректурна проба» (буквенний варіант), нами було виявлено, що серед протестованих респондентів 21 (47%) особа має середній рівень обсягу уваги, 15 (33%) опитаних – низький, 9 (20%) – високий. Слід звернути увагу на те, що у більшості респондентів виявлено середні показники, високих показників при цьому бракує.

Опираючись на результати, отримані за методикою П'єрона – Рузена, ми можемо говорити, про те, що 20 осіб (44%), що пройшли тест, мають середній рівень концентрації уваги, 18 (40%) – низький, 7(16%) – високий.

За результатами проходження методики «Графічний диктант» Д.Б. Ельконіна були отримані наступні показники: 18 (40%) респондентів мають середній рівень концентрації довільної уваги, 10 (22%) – нижче середнього, 7 (16%) – низький, по 5 (11%) відповідно – вище середнього та високий.

На підставі проведеної роботи можемо говорити про те, що у більшості респондентів діагностовано недостатній рівень розвитку таких основних властивостей уваги, як обсяг та концентрація. Тому подальша робота полягає у формуванні корекційних груп, створенні та впровадженні

корекційно-розвивальної програми, спрямованої на виправлення діагностованих недоліків.

Корекційно-розвиваюча програма спрямована на підвищення рівня уваги та усунення неуважності в учнів 1-4 класів, у яких за результатами діагностичних досліджень спостерігається низький рівень уваги.

У формувальному експерименті нами було виділено такі напрямки роботи:

1. Розвиток згуртованості групи;
2. Розвиток обсягу уваги;
3. Розвиток концентрації уваги;
4. Розвиток переключення уваги.

У результаті розвитку даних властивостей уваги, відбудеться покращення навчальної діяльності учнів, навчальний матеріал засвоюватиметься ними на більш високому рівні, зменшиться кількість механічних помилок при виконанні письмових завдань. Учням із вищим рівнем розвитку уваги потрібно менше часу та зусиль, ніж учням з нижчим рівнем, на виконання одного і того ж завдання.

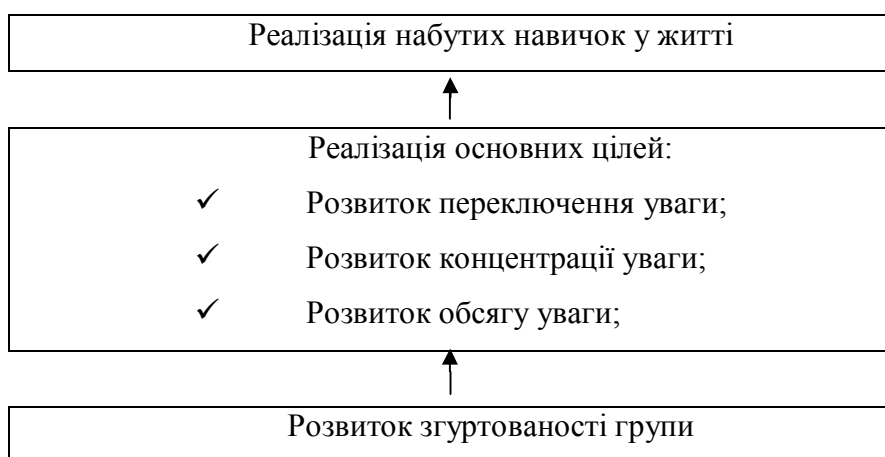

Рис.1. Модель формувального експерименту

Програма складається з 5-ти етапів, що передбачають профілактичний та корекційний вплив. Загалом програма передбачає 11 зустрічей, 9 з яких

передбачають корекційний вплив, 1 має діагностичну мету та 1 заключна, що має на меті оцінку ефективності програми.

Програма передбачає групові заняття 1-2 рази на тиждень, тривалістю 40–45 хв.

Мета: розвиток довільної уваги молодших школярів.

Задачі:

1. Розвиток згуртованості групи;
2. Розвиток основних властивостей уваги: обсягу, концентрації, переключення.

Очікування: підвищення рівня розвитку уваги та якості навчальної діяльності учнів.

Таблиця 1

Розгорнутий план корекційної програми

Блок	№з /п	Вправа	Мета вправи	Час (хв.)
I. Діагностичний	1.1	Ввідне слово	Актуалізація групи	2 – 3
		Методика «Коректурна проба» Бурдона - Анфімова (буквенний варіант)	Діагностика обсягу та концентрації уваги	5
		Тест П'єрона – Рузена	Дослідження рівня концентрації уваги	1 – 3
		«Графічний диктант» Д. Ельконіна	Дослідження довільної уваги	5
		Рефлексія	Підведення підсумків	3 – 5
	1.2	Ввідне слово	Актуалізація групи	3 – 5
		«Посилка»	Знайомство, створення сприятливого мікроклімату в групі	3 – 5
		«Інтерв'ю в парах»	Знайомство з учасниками, створення робочої атмосфери у групі	10 – 15
		Складання правил групи	Забезпечення групових норм	10

II. Розвиток обсягу уваги		«Вітер дме на ...»	Сприяння груповій згуртованості та отримання більшої інформації один про одного	3 – 5
		«Знайди свою групу»	Підвищення емоційного фону та згуртованості	5 – 7
		Рефлексія	Підведення підсумків	5 – 10
	2.1	Повідомлення теми і мети заняття	Актуалізація учасників	3 – 5
		«Багатонаціональне вітання»	Створення сприятливого мікроклімату	3 – 5
		«Що змінилося? »	Тренування спостережливості	15 – 20
		«Птах – не птах»	Розвиток уваги	5
		«Подивись і запам'ятай»	Розвиток зорового сприйняття	10–15
		«Істівне – неістівне»	Розвиток слухового сприйняття	3 – 5
		Рефлексія	Підведення підсумків	5 – 7
	2.2	Повідомлення теми і мети заняття	Актуалізація учасників	3 – 5
		«Папуга»	Створення сприятливого мікроклімату	3 – 5
		«Знайди фігури»	Розвиток зорового сприйняття	10–15
		«Знайди цифри»	Розвиток зорового сприйняття	10–15
		«Заборонені слова»	Розвиток слухового сприйняття	3 – 5
		«Лічилки»	Розвиток слухового сприйняття, концентрації уваги	5
		«Рефлексія»	Підведення підсумків заняття	5 – 7
	2.3	Повідомлення теми і мети заняття	Актуалізація учасників, оголошення плану роботи	3 – 5
		«Співаємо разом»	Створення позитивного мікроклімату, зняття напруги	3 – 5
		«Зачаровані цифри»	Розвиток слухового сприйняття, концентрації уваги	10
		«Наша школа»	Розвиток уваги	20–25
		«Карлики і велетні»	Зняття напруги	3 – 5
		Рефлексія	Підведення підсумків	5 – 7

III. Розвиток концентрації уваги	3.1	Вступне слово	Організація групи	3 – 5
		«Друкарська машинка»	Привітання учасників, створення сприятливого мікроклімату	5
		«Знайди відмінності»	Розвиток уваги	10–15
		«У світі тварин»	Розвиток уваги, слухового сприйняття	5
		«Знайди літери»	Розвиток уваги, зорового сприйняття	10– 15
		«Графічний диктант»	Розвиток довільної уваги	7 – 10
		Рефлексія	Підведення підсумків	3 – 5
	3.2	Вступне слово	Організація групи	3 – 5
		Вітання	Привітання учасників	3 – 5
		«Таблиці»	Розвиток уваги	10 –15
		«Арифметичний диктант»	Розвиток уваги	10
		«Чотири стихії»	Зняття психофізичного напруження, оптимізація емоційного стану	3 – 5
		Рефлексія	Підведення підсумків	3 – 5
	3.3	Вступне слово	Актуалізація групи	3 – 5
		«Нетрадиційне вітання»	Створення сприятливого мікроклімату	5 – 7
		«Муха»	Розвиток концентрації уваги	7 – 10
		«Виконай за зразком»	Розвиток уваги	10–15
		«Таємниче послання»	Розвиток довільної уваги	10
		«Літає – не літає»	Розвиток переключення уваги, довільності виконання рухів	3 – 5
		Рефлексія	Підведення підсумків	3 – 5
IV етап. Розвиток переключення уваги	4.1	Вступне слово	Актуалізація групи	3 – 5
		Вітання	Створення сприятливого мікроклімату	5
		«Червоно – чорні таблиці»	Розвиток переключення уваги	20–25
		Знайди «Знайди спільне»	Розвиток уваги, логічного мислення	10
		«Долоньки»	Розвиток стійкості уваги	3 – 5

		Рефлексія	Підведення підсумків	3 – 5
	4.2	Вступне слово	Актуалізація групи	3 – 5
		Вітання	Створення сприятливого мікроклімату	5
		«Плутанина»	Розвиток уваги	5 – 7
		«Не зіб'юся»	Розвиток переключення уваги	15– 20
		«Хованки»	Розвиток переключення уваги	5 – 7
		«Слухай уважно»	Розвиток переключення уваги	10
		Рефлексія	Підведення підсумків	5
	4.3	Вступне слово	Актуалізація групи	5
		«Привітання на сьогоднішній день»	Створення сприятливого мікроклімату	5 – 7
		«Навпаки»	Розвиток уваги	5 – 7
		«Кульгавий поводитир»	Розвиток активної уваги	10–15
		«Роззяви»	Розвиток уваги, слухового сприйняття	10
		«Пташка»	Розвиток уваги, слухового сприйняття	5 – 7
		Рефлексія	Отримання зворотного зв'язку, підведення підсумків	5 – 7
		«Оплески по колу»	Завершення заняття	3 – 5
V етап. Заключий	5.1	Методика «Коректурна проба» Бурдона - Анфімова (буквенний варіант)	Діагностика обсягу та концентрації уваги	5
		Тест П'єрона – Рузена	Дослідження рівня концентрації уваги	1 – 3
		«Графічний диктант» Д. Ельконіна	Дослідження довільної уваги	5

В результаті формувального експерименту нами були отримані наступні результати:

1) дані, отримані за методикою «Коректурна проба» (буквенний варіант) свідчать про те, що в експериментальній групі після формувального впливу 4 (26,6%) опитаних мають високий рівень обсягу уваги, 10 (66,7%) – середній, 1 (6,7%) – низький. У контрольній групі дані розподілилися

наступним чином: 1 (6,7%) опитаних – мають високий рівень уваги, 8 (53,3%) – середній, 6 (40%) – низький.

При порівнянні даних, отриманих до та після формувального впливу, слід відмітити, що розподіл респондентів за рівнями обсягу уваги змінився в обох групах. Дані подано у таблиці 2.

Таблиця 2

**Розподіл респондентів у контрольній та експериментальній групах
за рівнями обсягу уваги у відсотковому співвідношенні**

	контрольна		експериментальна	
	до	після	до	після
високий	-	6,7	-	26,6
середній	53,3	53,3	53,3	66,7
низький	46,7	40	46,7	6,7

Опираючись на отримані дані, ми можемо говорити про те, що після проведення формувального впливу, кількість респондентів із високим та середнім рівнями обсягу уваги в експериментальній групі більша ніж в контрольній на 19,9% та 13,4% відповідно. У контрольній групі на 33,3% більше, ніж в експериментальній респондентів із низьким рівнем.

2) дані, отримані після проходження тесту П'єрона – Рузена свідчать про те, що в експериментальній групі, після проведення формувального впливу 5 (33,3%) опитаних мають високий рівень концентрації уваги, 10(66,7%) – середній. Респондентів з низьким рівнем не виявлено. У контрольній групі виявлено 1(6,7%) респондента з високим рівнем концентрації уваги, 7(46,6%) респондентів із середнім та 7 (46,6%) респондентів з низьким рівнем концентрації уваги.

При порівнянні даних, отриманих в результаті проходження тесту П'єрона – Рузена, до та після проведення формувального експерименту, можна говорити про те, що зміни в розподілі респондентів за рівнями концентрації уваги наявні в обох групах. Дані подано у таблиці 3.

Таблиця 3

**Розподіл респондентів у контрольній та експериментальній групах
за рівнями концентрації уваги у відсотковому співвідношенні**

	контрольна		експериментальна	
	до	після	до	після
високий	-	6,7	-	33,3
середній	53,3	46,6	53,3	66,7
низький	46,7	46,6	46,7	-

Опираючись на отримані дані, ми можемо говорити про те, що після проведення формувального впливу, кількість респондентів із високим та середнім рівнями обсягу уваги в експериментальній групі більша ніж в контрольній на 26,6% та 20,1% відповідно. У контрольній групі на 46,6% більше, ніж в експериментальній респондентів із низьким рівнем.

Дані зрушення в учасників експериментальної групи, на нашу думку, були спричинені тим, що під час проходження ними корекційно-розвиткової програми вдалося розвинути необхідні навички, звичку бути уважним. Це відбулося за рахунок регулярних та тривалих занять, вдало підібраних вправ та інструкцій, вдало заданою також була мета діяльності учнів. Зовнішня регуляція уваги школярі, систематичний контроль з боку тренера виробили в учнів здатність до самоконтролю та саморегуляції. Учасники групи навчилися концентруватися на завданні та діяльності, в них сформувалася звичка бути уважними.

Висновки. Увага як форма психічної діяльності молодшого школяра відіграє одну з ключових ролей у його навчальній діяльності, що виявляється в спрямованості і зосередженості його свідомості на певних об'єктах, які мають постійне або ситуативне значення.

Після проведення формувального впливу показники, отримані за методикою «Коректурна проба» (буквенний варіант) свідчать про те, що в експериментальній групі, після формувального впливу, кількість

респондентів із високим та середнім рівнями обсягу уваги в експериментальній групі більша ніж в контрольній на 19,9% та 13,4% відповідно. У контрольній групі на 33,3% більше, ніж в експериментальній респондентів із низьким рівнем.

Результати, отримані після проходження тесту П'єрона – Рузена свідчать про те, що після проведення формувального впливу, респондентів із високим та середнім рівнями обсягу уваги в експериментальній групі більша ніж в контрольній на 26,6% та 20,1% відповідно. У контрольній групі на 46,6% більше, ніж в експериментальній респондентів із низьким рівнем.

Такі дані свідчать про ефективність запропонованої програми, її відповідність поставленому нами завданню.

Отримані в результаті даного дослідження матеріали можуть бути використані у практиці роботи з дітьми молодшого шкільного віку в системі закладів освіти, в системі діяльності соціальних служб зі справ сім'ї, дітей та молоді, центрах раннього розвитку дітей.

Література:

1. Максименко С. Д. *Загальна психологія: Підручн. для студ. вищ. навч. закладів / Під заг. ред. акад. С. Д. Максименка.* – К. : Форум, 2000.- 272 с.
2. Гальперин П. Я. *К проблеме внимания: Хрестоматия по вниманию / П. Я. Гальперин.* – М., 1976 – 426 с.
3. Леонтьева А. Н. *Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста: сб. ст. / Под ред. А. Н. Леонтьева, А. В. Запорожца.* – М.: МОуПК, 1995. - 144 с.
4. Пашукова Т. И. *Практикум по общей психологии. Учеб. пособие / Т. И. Пашукова, А. И. Допира, Г. В. Дьяконов.* – М.: Издательство «Институт практической психологии», 1996. – 127 с.
5. Столяренко Л. Д. *Основы психологии: Практикум / ред.-сост. Л. Д. Столяренко.* – Изд-е 7-е. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 704 с.

6. Завьялова Т. Л. Сборник игровых занятий по развитию памяти, внимания, мышления и воображения у младших школьников / Т. Л. Завьялова, И. В. Стародубцева. – М.: Аркти, 2008. - 56 с.

References:

1. Maksymenko S. D. *Zahalna psykholohiia: Pidruchn. dlia stud. vyshch. navch. zakladiv / Pid zah. red. akad. S. D. Maksymenka.* – K. : Forum, 2000.- 272 s.
2. Halperyn P. Ya. *K probleme vnymaniya: Khrestomatyia po vnymaniiu / P. Ya. Halperyn.* – M., 1976 – 426 s.
3. Leonteva A. N. *Voprosy psykholohyy rebenka doskolnoho vozrasta: sb. st. / Pod red. A. N. Leonteva, A. V. Zaporozhtsa.* – M.: MOyPK, 1995. - 144 s.
4. Pashukova T. Y. *Praktykum po obshchei psykholohy. Ucheb. posobyie / T. Y. Pashukova, A. Y. Dopyra, H. V. Diakonov.* – M.: Yzdatelstvo «Ynstytut praktycheskoi psykholohyy», 1996. – 127 s.
5. Stoliarenko L. D. *Osnovy psykholohyy: Praktykum / red.-sost. L. D. Stoliarenko.* – Yzd-e 7-e. – Rostov n/D: Fenyks, 2006. – 704 s.
6. Zavialova T. L. *Sbornyk yhrovykh zaniatyi po razvytyiu pamiaty, vnymaniya, myshleniya y voobrazheniya u mladshykh shkolnykov / T. L. Zavialova, Y. V. Starodubtseva.* – M.: Arkty, 2008. - 56 s.

УДК 159.923:96:378

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДВИШЕННЯ САМООЦІНКИ ЮНАКІВ ШЛЯХОМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

доктор психологічних наук, професор Євдокимова Н. О., Арутюнян Е. А.
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Навчально - науковий інститут психології та соціального забезпечення,
Україна, м. Миколаїв

Метою даної статті є викладення результатів дослідження ролі самооцінки у професійній діяльності спортсмена, виявлення та аналіз її

впливу у студентів спеціальності «Фізичне виховання» на їх особисті досягнення у спорті, а також опису результатів впровадженої програми соціально-психологічного тренінгу з підвищення та адекватизації самооцінки. Засобами досягнення поставленої мети служать ряд теоретичних та емпіричних методів дослідження: аналіз та синтез літератури, публікацій; узагальнення та систематизація; порівняння; спостереження, бесіда, анкетне опитування та комплекс психодіагностичних методик, а також експеримент. Виконана розробка може використовуватися у навчальному процесі, зокрема, під час проведення лекційних, практичних та семінарських занять, у роботі над дипломними та магістерськими проектами. А також психологами-практиками в організації їх роботи з проведення тренінгових, навчальних програм з особистісного зростання, підвищення самооцінки.

Ключові слова: рівень самооцінки, спортивна діяльність, досягнення, юнацтво, соціально-психологічний тренінг.

Евдокимова Н. А., Арутюнян Э. А. Психологические основы повышения самооценки юношей путем социально-психологического тренинга/ Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского, Украина, Николаев.

Целью данной статьи является изложение результатов исследования роли самооценки в профессиональной деятельности спортсмена, выявление и анализ ее влияния у студентов специальности «Физическое воспитание» на их личные достижения в спорте, а также описание результатов внедренной программы социально-психологического тренинга по повышению и адекватизации самооценки. Средствами и достижения поставленной цели служат ряд теоретических и эмпирических методов исследования: анализ и синтез литературы, публикаций; обобщение и систематизация; сравнения; наблюдение, беседа, анкетный опрос и комплекс психодиагностических методик, а также эксперимент. Выполненная разработка может

использоваться в учебном процессе, в частности, во время проведения лекционных, практических и семинарских занятий, в работе над дипломными и магистерскими проектами. А также психологами-практиками в организации их работы по проведению тренинговых, учебных программ по личностному росту, повышению самооценки.

Ключевые слова: уровень самооценки, спортивная деятельность, достижения, юношество, социально-психологический тренинг.

Yevdokimova N. O., Arutiunian E. A. Psychological foundations increasing self-esteem of the period of youth identity by socio-psychological training / Nikolaev national university V. O. Sukhomlynsk, Ukraine, Nikolaev.

The main idea of this article is presenting the results of research on the role of self-esteem in professional activity athlete revealed and impact analysis students majoring in «Physical Education» for their personal achievements in sport, as well as describing the results of the implemented socio-psychological training to improve self-esteem. Achieve this goal helps a number of theoretical and empirical methods: analysis and synthesis of the literature, publications; generalization and systematization; comparison; observation, interview, questionnaire and complex psychodiagnostic methods and experiment. Completed development can be used in the educational process, in particular during lectures, practical seminars, work on degree and master projects. As well as psychologists practitioners in their work with the organization of training and educational programs for personal growth, increase self-esteem.

Key words: self-esteem, sports activities, achievement, youth, social and psychological training.

Вступ. Одним з найбільш важливих чинників, що впливають на результативність професійної діяльності спортсмена є самооцінка, яку можна розглядати як найважливішу складову серед інших властивостей його особистості, необхідну для покращення результативності його змагальної

діяльності, побудови цілей. Вона є основою мотиваційної та вольової сфер. Тому підвищення у спортсменів, впевненості у собі є запорукою досягнення успіху на змаганнях.

У досвіді вивчення питань впливу самооцінки на спортивну діяльність особистості слід відзначити М. В. Крогіуса, який вважав вплив на самооцінку гравця одним з дієвих напрямів підготовки до змагань, а А. Є. Карпов розглядав самооцінку, як фактор відбору перед змаганнями. Г. Б. Горська розглядає самооцінку як психологічний фактор самореалізації спортсменів високого класу; Ж. Л. Козіна вивчає самооцінку у контексті індивідуалізації підготовки в ігрових видах спорту.

Але згадані автори головним чином вивчали особливості самооцінки в контексті мислення шахістів і очевидно, що питання специфіки особливостей прояву самооцінки та їх впливу на спортивні досягнення висвітлено недостатньо.

Отже, самооцінка, як процес самопізнання та показник критичної самосвідомості, виступає важливим компонентом у підготовці спортсменів.

Формулювання мети статті та завдань

Метою даної статті є викладення результатів дослідження ролі самооцінки у професійній діяльності спортсмена, виявлення та аналіз її впливу у студентів спеціальності «Фізичне виховання» на їх особисті досягнення у спорті, а також опису результатів впровадженої програми соціально-психологічного тренінгу з підвищення та адекватизації самооцінки.

Виклад основного матеріалу статті

Дослідження проводилося зі студентською молоддю II, III курсів спеціальності «Фізичне виховання» на базі навчально-наукового інституту фізичної культури та спорту Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. У ньому прийняли участь 89 осіб, середній вік яких становить 18 років, що складають вікову категорію періоду юності.

З метою виявлення особистих досягнень у спорті, нами було розроблене та використане анкетне опитування за темою дослідження.

Для визначення самооцінки були застосовані «Методика дослідження самооцінки особистості» С. А. Будассі та опитувальник «Вивчення загальної самооцінки з допомогою процедури тестування» Г. Н. Казанцевої, а також Методика вивчення самооцінки якостей особистості Т. Дембо, С. Рубінштейна (модифікація А. М. Прихожая).

Виділивши групу ключових питань у анкетному опитувальнику, ми умовно поділили отримані дані за рівнями особистих досягнень у спорті як низький, достатній та високий (у залежності від спортивних звань, кількості та якості нагород).

За результатами опитування розподіл досліджуваних за рівнями спортивних досягнень виглядає так, що 43% досліджуваних мають низький рівень, а значить актуальним є питання про оптимізацію умов забезпечення поліпшення даних показників. 26% опитуваних характеризують свої досягнення як такі, що знаходяться на достатньому рівні та відповідають їх очікуванням. Високий рівень спортивних досягнень мають 32% опитуваних, а це студенти, що мають нагороди певного рівня, спортивні звання, займають призові місця на змаганнях міжрегіонального, всеукраїнського та міжнародного рівнів.

Для наочності можна зобразити результати у вигляді діаграми, зображеної на рис. 1.

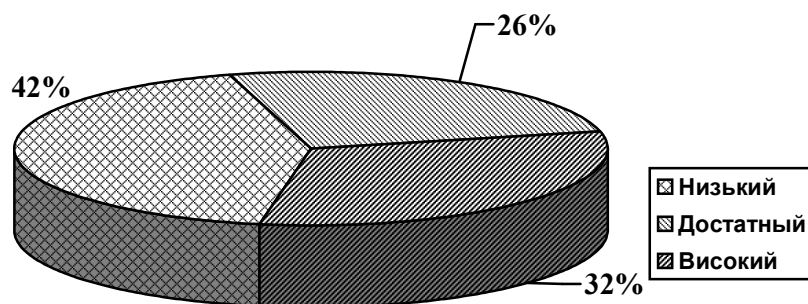

Рис 1. Вираження відсоткового розподілу рівнів спортивних досягнень за даними анкетного опитування

В результаті даного етапу експериментальної частини роботи були сформовані експериментальна і контрольна групи, чисельністю по тринадцять осіб, упроваджена соціально – психологічна корекційна програма підвищення низької самооцінки юнаків, що задовольняє вимоги у створенні сприятливих умов для формування високої самооцінки, такі як: забезпечення емоційного комфорту учасників; можливість обміну досвідом між учасниками через тренування способів комунікативної взаємодії з однолітками і дорослими; формування навичок саморегуляції; формування впевненої поведінки через усвідомлення росту своїх особистісних якостей і можливостей.

Корекційна робота проходила безпосередньо в навчальному закладі навчально-наукового інституту фізичної культури та спорту Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Заняття велися з перервою два-три на один тиждень. Під час роботи зі студентами виникали труднощі з подоланням комунікативного бар'єру, відчуженості та закомплексованості. За допомогою розігріваючих ігор і спрямованості на особистість кожного, поступово вдалося організувати продуктивну групову діяльність.

На першому занятті вступна частина займає більше часу, оскільки необхідно пояснити правила, приділити увагу мотивації учасників і розповісти, в чому полягатиме робота. Перше заняття групи має вирішальне значення для вироблення групових норм, мотивування та включення учасників у роботу, а також визначення подальшого напрямку роботи.

Упродовж усього періоду зустрічей юнаки проявляли амбівалентні почуття та відгуки стосовно їх змісту – вочевидь, частина методів торкнулася глибинних аспектів самовідчуття кожного члена робочої групи, решта – не здійснили бажаного впливу на деяких з них. Та, не дивлячись на це, останні зустрічі мали досить змістовний, позитивний характер, що відобразилося на численних відгуках, запитах та побажаннях.

На завершальному етапі формувального експерименту нами були отримані такі результати:

Розрахований коефіцієнт зрушень після корекційного впливу за критерієм Т-Вілкоксона в експериментальній групі за даними методик С. А. Будассі та Г. Н. Казанцевої та Т. Дембо, С. Рубінштейна викладено відповідно у таблиці

У більш загальному вигляді отримані дані за кожною з методик представлені в порівняльних таблицях з метою демонстрації їх вираження (див. табл. 1.).

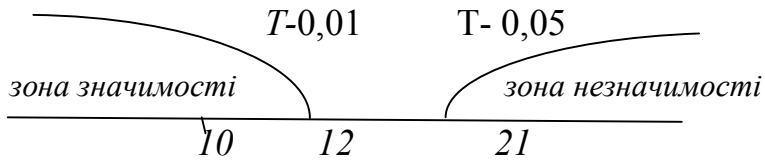
Таблиця 1.

Значення зрушень після корекційного впливу у контрольній та експериментальній групах за рівнями самооцінки за методиками С.А. Будассі, Г.Н. Казанцевої, Т. Дембо та С. Рубінштейна

Група Методика	Контрольна (n = 13)			Експериментальна (n = 13)		
	С.А. Будассі	Г.Н. Казанцева	Т. Дембо, С. Рубінштейн	С.А. Будассі	Г.Н. Казанцев а	Т. Дембо, С. Рубінштейн
Інтерпретація значення Т-критерію	Зона незначимості	зона незначимості	зона незначимості	Зона значимості	Зона значимості	Зона значимості

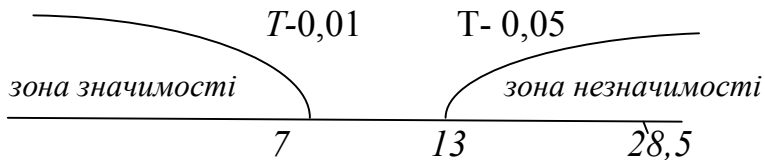
Із представлених у таблиці результатів видно, що загалом в експериментальній групі розрахунок рівня після експериментальних зрушень знаходиться у зоні значимості да дорівнює 10. Це говорить про те, що гіпотеза даного дослідження підтвердилася.

Наглядно це виглядає так:

У контрольній групі видимих зрушень не відбулося. Про що свідчить значення розрахованого критерію, яке знаходиться у зоні незначимості.

Наглядно це виглядає так:

Висновки. Результатом даної роботи став чітко встановлений взаємозв'язок між самооцінкою та спортивними досягненнями студентів спеціальності «Фізичне виховання». Отриманий коефіцієнт кореляції ($K_{\text{Ю}1,2,3,4}$) для методик С. А. Будассі, Т. Дембо, С. Рубінштейна та Г. Н. Казанцевої дорівнює 0,5; 0,4 та 0,7 відповідно. Це свідчить про наявність взаємозв'язку між досліджуваними явищами. Більше того, цей зв'язок є прямим – чим вищою є самооцінка, тим вищим є рівень спортивних досягнень.

У нашому дослідженні особистості з високою самооцінкою відповідає високий рівень спортивних досягнень. Досліджувані із високим рівнем самооцінки взагалі схильні позитивно оцінювати і досвід власних невдач, що робить їх стійкими для кризових переживань. Тоді, коли особистість із низькою самооцінкою має, здебільшого, нижчі досягнення у спортивній діяльності, проте й схильна їх недооцінювати. Особисті невдачі тільки погіршують їх психоемоційний стан, а, отже, погіршують результативність змагань.

Результатом розробленої та проведеної у рамках даного дослідження програми з підвищення та адекватизації самооцінки стали такі зрушення:

- За даними посткорекційного аналізу самооцінки за методикою С. А. Будассі в експериментальній групі видно чіткі зрушення у сторону значимих.
- Результати посткорекційної діагностики самооцінки за методикою Г. Н. Казанцевої говорять про те, що в експериментальній групі тренінгова програма вплинула на її рівень.
- Розрахунок зрушень за даними посткорекційної діагностики за методикою Т. Дембо, С. Рубінштейна також засвідчив значимі зрушення у сторону підтвердження гіпотези нашого дослідження.

Після проведеного порівняльного аналізу, ми можемо говорити про те, що в результаті корекційних заходів самооцінка юнаків підвищилася у результаті впровадження програми соціально-психологічного тренінгу з підвищення та адекватизації самооцінки.

Дані зрушення, на нашу думку, спричинені тим, що в результаті реалізації соціально-психологічного тренінгу у роботі з експериментальною групою були актуалізовані та досягли вирішення основні проблеми та завдання, пов'язані із самооцінкою, характерні для юнацького віку. Зокрема, було скориговано самооцінювальний компонент особистості через формування впевненості у собі, та вироблення позитивної Я-концепції; створення умов для глибшого самопізнання, та встановлення власних меж.

Отримані та описані результати дають підставу говорити про ефективність розробленої та впровадженої у даному дослідженні програми з підвищення та адекватизації самооцінки у юнаків, а отже про досягнення цілей та завдань даної роботи.

Література:

1. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.

2. Бороздина Л. В. Динамика самооценки от подросткового возраста к взрослости / Л. В. Бороздина // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. – 1990. – № 1. – С. 23–27.
3. Височіна Н. Л. Самооцінка кваліфікованих шахістів та її вплив на результати спортивної діяльності / Н. Л. Височіна автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з фізичного виховання та спорту. - К. – 2011.
4. Курилкин А. И. Самооценка личности спортсмена как фактор готовности к соревновательной деятельности / А. И. Курилкин // Юбилейный сборник трудов ученых РГАФК, посвященный 80-летию академии. - М., 1998. - Т. 4. - С. 119-125.
5. Васильев Я. В. Спорт и самоутверждение личности в юношеском возрасте (рос) / Я. В. Васильев, О. В. Гордус / Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Вип.4. Психологічні науки. Т.2 / ред.: С. Д. Максименко, Н. О. Євдокимова. - Миколаїв: ТОВ "Фірма «Іліон», 2010. - 314 с.

References:

1. Boryshevskyi M. Doroha do sebe: Vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti: monohrafiia / M. Bory shevskyi. – K.: Akademvydav, 2010. – 416 s.
2. Borozdyna L. V. Dynamyka samootsenky ot podrostkovooho vozrasta k vzroslosty/ L. V. Borozdyna // Novye yssledovanyia v psykhologyy y vozrastnoi fyzyolohy. – 1990. – 1. – S. 23–27.
3. Vysochina N. L. Samootsinka kvalifikovanykh shchakhistiv ta yii vplyv na rezultaty sportyvnoi diialnosti / N. L. Vysochina avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata nauk z fizychnoho vykhovannia ta sportu. - K. – 2011.
4. Kurylkyn A. Y. Samootsenka lychnosti sportsmena kak faktor hotovnosti k sorevnovatelnoi deiatelnosti / A. Y. Kurylkyn // Yubyleinyi sbornyk trudov

uchenikh RHAFK, posviashchenniy 80-letiyu akademyy. - M., 1998. - T. 4. - S. 119-125.

5. Vasylev Ya. V. *Sport y samoutverzhdenye lychnosty v yunosheskom vozraste (ros)/ Ya. V. Vasylev, O. V. Hordus / Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho: zbirnyk naukovykh prats. Vyp.4. Psykholohichni nauky. T.2 / red.: S. D. Maksymenko, N. O. Yevdokymova. - Mykolaiv: TOV "Firma «Ilion», 2010. - 314 s.*

УДК 13.371

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОСТОРІ ОСВІТИ

кандидат психологічних наук, доцент Коновальчук В. І.

Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, Україна, м. Черкаси

Наукова рефлексія творчого потенціалу людини є єднаючою ланкою між концептуальними знаннями про людину і прикладними аспектами її пізнання і тому визнається актуальною для подальшого поступального розвитку всього комплексу знань про особистість. З цією метою здійснюється науково – теоретичний аналіз сутності творчого потенціалу особистості та його цілісного розвитку у просторі освіти. Природа та сутність творчого потенціалу людини як явище багатогранне і складне, характеризується суперечливістю та індивідуальною своєрідністю. Простір освіти є змістовним джерелом, базисом і передумовою соціалізації індивіда та розвитку творчого потенціалу, оскільки наділений потенційною здатністю до самотворення, саморозвитку, що дає підстави розглядати його як рекурсивну систему.

Ключові слова: потенціал, творчий потенціал, розвиток, простір освіти, рекурсивна система, саморозвиток, самотворення.

Коновальчук В. И. Развитие творческого потенциала личности в пространстве образования / Черкасский областной институт последипломного образования педагогических работников, Украина, Черкассы

Научная рефлексия творческого потенциала человека является соединяющим звеном между концептуальными знаниями о человеке и прикладными аспектами его познания и поэтому представляется актуальной для дальнейшего поступательного развития всего комплекса знаний о личности. С этой целью осуществляется научно - теоретический анализ сущности творческого потенциала личности и его целостного развития в пространстве образования. Природа и сущность творческого потенциала человека как явление многогранное и сложное, характеризуется противоречивостью и индивидуальным своеобразием. Пространство образования является содержательным источником, базисом и предпосылкой социализации индивида и развития творческого потенциала, поскольку наделено потенциальной способностью к самосозиданию, саморазвитию, что и дает основания рассматривать его как рекурсивную систему.

Ключевые слова: потенциал, творческий потенциал, развитие, пространство образования, рекурсивная система, саморазвитие, самосозидание.

V. Konovalchuk Development of the creative potential of the personality in the education space/ Cherkasy regional institute of pedagogical workers post-diploma education, Ukraine, Cherkasy.

Scientific reflection of personality's creative potential is a uniting link between the conceptual knowledge about a person and the applied aspects of their studying and due to it is timely for further stage development of all the complex

knowledge about personality. Scientific and theoretical analysis of the essence of the creative potential of the personality and their integral development in the education space is done with this aim. Nature and essence of the creative potential of the personality as the complicated and complex phenomenon is characterized by contradiction and individual distinctness. Education space is the conceptual source, basis and factor of individual's socialization and creative potential development as it has potential ability for self-creation, self-development which enables its consideration as a recursive system.

Key words: potential, creative potential, development, education space, recursive system, self-development, self-creation.

Вступ. Проблема розвитку творчого потенціалу особистості набуває особливої актуальності у зв'язку з кризовими процесами у світі і суспільстві, які ускладнюють його прояв і розвиток через загострення проблеми виживання та збереження людини, з іншого ж боку, у зв'язку із тим, що вихід з кризи на нинішньому культурно-історичному етапі неминуче передбачає розкриття і розвиток творчого потенціалу кожної людини і розширенням можливостей його реалізації.

Наукова рефлексія творчого потенціалу людини є єднаючою ланкою між концептуальними знаннями про людину і прикладними аспектами її пізнання і тому мають важливе значення для подальшого поступального розвитку всього комплексу знань про особистість. Традиційне для нинішнього часу активне культивування і впровадження технологій з метою забезпечення розвитку особистості або окремих її компонентів у психології, педагогіці, освіті при недостатності методологічних досліджень може виявитися гальмом розвитку всієї системи людинознавства. Людина у сучасному світі при декларованій свободі вибору шляху власного розвитку та життєтворчості стає заручником нав'язаних недосконалих технологій, які впливають на процес її соціалізації, формування Я-концепції, мотиваційну

підсистему, характер цілепокладання, формують творчий потенціал та регламентують його реалізацію. Як наслідок – втрата ідентичності, залежність від ситуативних цінностей, відхід чи блокування накопиченого віками досвіду самопізнання, духовного потенціалу, залежність, яка із людини - суб'єкта творчої життєдіяльності перетворює її на об'єкт, що підпорядкований примітивному принципові «стимул-реакція» і робить податливою до маніпулювання, актуалізує тенденції до егоцентричного самоствердження.

Саме тому науковці, постійно твердять про згубність сучасного антропогенного впливу на світ, що породжує масу проблем глобального характеру і загрожує буттю самої людини. О. Субетто зазначає, що із нинішньої ситуації у людства є два виходи: «перший - перехід до неklasичної історії, перехід в епоху керованої соціоприродної еволюції ...; другий - перехід людства - людства, яке протягом всієї стихійної історії знаходилося у певному історичному інобутті (у стані відчуження від своєї історії) в небуття, яке означає глобальну катастрофу, яка закінчується смертю світової цивілізації» [1, с.7].

Незважаючи на постійне об'єктивування катастрофічних і невідворотних проблем, які вказують на ймовірність прийдешньої загибелі роду, людство надто повільно і неквапливо налаштовується на їх вирішення. Виклики сьогодення нагтовхуються на несвідомий опір, зумовлений гостротою сприйняття культивованого масовою культурою безвихідного трагізму та апокаліптичної перспективи. Очевидно й саме існування сучасної людини паралізує відповідну реакцію духу: людина продовжує жити в стані історичного інобуття, а розвиток сучасної цивілізації тільки поглиблює її відчуження від світу, інших людей і себе самої.

Ці особливості людського існування ставлять нас сьогодні перед фактом: людська цивілізація поступово зникає, трансформуючись у постлюдську. «Постлюдська цивілізація - .. Не цивілізація без людини

буквально Це світ створений і створюваний нею самою, але такий, що набуває незалежності від свого творця. Змінюючись надалі за автономними законами і стаючи невідповідним людині як кінцевому живому створінню, він заново ставить перед нею проблему свого розуміння і освоєння Таким стає характер напрацьованої нами «другої природи» - складної багатовимірної штучної реальності, яка все більше й більше визначає наше життя» [2,с.14.]. Людство, таким чином, не просто стоїть на порозі небуття у XXI столітті, воно спрямоване в небуття.

Визначальний вплив на перебіг історії, на пізнання, пробудження і реалізацію творчої сутності людини має постановка та вирішення проблеми потенціалу людини, тому і має неминущу актуальність як провідна філософська проблема. Свідченням цього є визнання світовою громадськістю нового виміру соціально-економічного прогресу людства: індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП).

Наукове осмислення проблеми потенціалу людини визначає нагальна потреба відродження духовності, гуманізму та злагоди. Феномен духовності є незмінною складовою потенціалу людини. Тому пошуки в області методології його дослідження здатні відкрити шлях до розуміння і вивчення потенціалу що має високу спроможність у реалізації парадигми гуманізації всіх сфер життя суспільства, яка передбачає орієнтацію на людину як найвищу цінність.

Теорія потенціалу людини, складає великий блок знання у складі філософської антропології. Потенціал людини розглядається через її потреби і здібності, які є внутрішньою стороною її буття і її інтегральними якостями.

Вихідними для нашої розвідки стали тенденції розглядати потребу і здібності як інтегральні характеристики особистості (Л. Зеленов, О. Бодалев, І. Щіпанов та інші) і пов'язувати з ними і їх модифікаціями поняття потенціалу людини: потенціал-потреба і здатність (Л. Зеленов), потенціал-спроможність (О. Субетто), потенціал-мета, ідеал (В. Давідовіч). До вивчення

потреб зверталися багато вітчизняних дослідників, що представляють різні наукові напрямки (П. Анохін, П. Симонов, С. Рубинштейн, Д. Узнадзе, та інші). Погляди на цю категорію відрізняються значною різноманітністю. Найбільш інтегральним стало розуміння потреби як протиріччя між людиною і предметним світом, відображеного у свідомості (А. Маргуліс, Л. Зеленов, Е. Куделін, М. Михайлов).

Про здібності у філософії склалося досить цілісне уявлення. Великий внесок у його формування внесли дослідження провідних психологів і фізіологів (С. Рубинштейна, О. Леонтьєва, П. Гальперина, Н. Талізінної, Б. Теплова, Б. Мясіщева, Б. Ананьєва, П. Анохіна та інших). На засадах діяльнісного підходу було визначене розуміння здібностей як інтериоризованої діяльності, функціональної системи, що базується на цілісному субстраті людини. Психологи підкреслюють багатозначність і віртуальність людських здібностей.

Переосмислення проблеми потенціалу людини породжує ряд ідей, які носять плідний в методологічному плані характер і здатні поглибити наявні уявлення. Серед них, зокрема, доцільно відзначити наступні: ідея космогенезу людини і «всеоживленості» космосу (В. Казначєєв, В. Налімов); концепція індивідуальної «ноосфери» людини, ідея полісистемності природи людини; ідея єдності із сущим, яка веде до розуміння людини як співтворця і розуму природи (О. Субетто); ідея потенцій людини як вироблених ходом її історії як космобіопсихосоціокультурної істоти (Ю. Волков, В. Полікарпов); ідея семантичної структури людського існування як репрезентації структури буття людини на рівнях космічного, людського, соціального, природного універсумів (Ю. Федоров); проблеми духовності та духовного потенціалу особистості (О. Субетто, С. Анісімов, М. Каган, Ю. Козирев, М. Мамардашвили, Л. Зеленов, В. Кутирев, П. Симонов та інші); розуміння людини як цілісності (М. Шимін). Новий погляд на проблему здібностей передбачають дослідження в галузі психології загальних здібностей (В.

Дружинін, В. Шадріков). У західній філософії впливовими у вирішенні проблем потенціалу людини є екзистенційно-герменевтичний підхід і феноменологічний метод (Х. Г. Гадамер, Е. Гуссерль, Ж. П. Сартр, М. Хайдеггер та інші), неотомізм (Ж. Маритен, П. Тейяр де Шарден, Х. Ортега-Гассет), психоаналітичні ідеї (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм), концепції, які ґрунтуються на визнанні знань та інтелекту як основи духовного життя (К. Поппер, Д. Гелбрейт, Т. Кун, А. Тоффлер та інші).

Необхідність антропоцентричної переорієнтації актуалізує низку проблем освітнього характеру, пов'язаних з пошуком шляхів «пробудження» духовного потенціалу особистості, його розкриття та оптимальної реалізації у загальнолюдських інтересах. Слід зазначити, що стан сучасної цивілізації, зокрема, кризові явища сучасного суспільства проявляються в сфері освіти найбільш виразно та гостро. Однак, незаперечним є факт, що саме простір освіти є змістовним джерелом, базисом і передумовою соціалізації індивіда та розвитку творчого потенціалу.

Метою статті є науково – теоретичний аналіз сутності творчого потенціалу особистості та його цілісного розвитку у просторі освіти.

Виклад основного матеріалу. Людство знаходиться у безперервному процесі самотворення, пізнання і реалізації людиною своєї сутності, своїх сутнісних сил. Філософська думка веде активні пошуки в цій галузі. На думку російського філософа В. Соловйова, філософія відіграє важливу історичну роль у житті людства і має практичне значення саме через те, що зайнята вирішенням проблеми людини, пошуком того, що робить людину цілісною людиною» [3, с. 125].

На думку М. Бердяєва, епоха універсальної космічної людини визначена рухом душі людської від її гріховності до спокути у творчості. Людина гріховна тим, що розірвала у собі цілісність, втілену у неї богом і перетворила себе на раба своєї часткової функції, раба створеного нею матеріального світу. Спокута можлива лише через відновлення цієї цілісності.

Завдяки цій цілісності сама творчість стає нічим не детермінованим буттям людини і нарощуванням цього буття. [4]

Історико-філософський досвід осмислення потенціалу людини визначали різні типи світогляду: народний досвід, міфологія, релігія, мистецтво, наука.

Потенціал людини пов'язували з її природними якостями, обставинами життя людей, вихованням, зовнішнім досвідом, вбачаючи головну силу людини в її розумі як його власному, незалежному від надприродного начала, змісті. Інші стверджували первинність і самостійність духовного начала людини, вбачаючи її силу і свободу в самонародженому знанні, в абсолютній активності духу або відносній активності людської душі. Однак, вся проблематика розгорталася, по суті, навколо різних уявлень про розум як сутнісну силу людини, про шляхи здобуття людиною цієї сили, про джерела і характер пізнавальної діяльності людини.

Мислителі різних досить впливових філософських течій у різні часи традиційно використовують поняття «потенціал», «потенція» як загальні філософські категорії. У найбільш узагальненому трактуванні потенціал людини розглядається як її внутрішня якість, яка розгортається під впливом зовнішніх стимулів і стимулів саморозвитку, що диктуються внутрішньою індивідуальною логікою розвитку людини, структурою її здібностей і потреб.

К. Юнг стверджує: «Численні спостереження показують, що в людській душі, так само, як і в природі, в результаті напруженості між полюсами контрастним, утворюється прихований потенціал, який в будь-який момент може проявити себе у вигляді вивільненої енергії». Для Юнга це полюси, що народжують символ: «Падіння каменю або водоспаду з'єднує верхню і нижню площини; між теплом і холодом виникає бурхливий вихровий обмін. Аналогічним чином і між протилежними один одному полюсами психіки визріває і формується «об'єднуючий символ», спочатку – несвідомий» [5, с.42-43]

Поняття «потенція» досліджувалося у філософії томізму. В якості потенції, чистої можливості буття розглядається матерія сама собою. Вона не володіє дійсним буттям, яким наділений лише бог. Саме поняття «потенція» має в даному випадку дуже місткий зміст і носить загальний характер. Філософія основоположника томізму Фоми Аквінського втілює аристотелівську традицію в пізнанні світу. У філософії Арістотеля «проблема матерії і форми найтіснішим чином переплетена з проблемою можливості і дійсності. Матерія визнається можливістю тієї чи іншої речі, але дійсністю остання стає лише в результаті активної дії. Як природна, так і людська сфера підпорядкована цій безупинній взаємодії можливості і дійсності» [6 с.359-360].

Вчення Арістотеля про розумну душу визначило грані потенціалу людини і, можливо, взагалі його своєрідне розуміння. Роздуми Арістотеля і його інтерпретація О. Лосєвим наводять на думку про те, що потенціал людини являє собою складне утворення, яке утворюють не лише потреби і здібності, але і ще якісь глибинні, сутнісні параметри, які певною мірою проявляються у потребах і здібностях. Таким чином, постановка проблеми людини як діалектики сутності та існування має коріння свої у внутрішній структурі потенціалу людини. І головним протиріччям, що дає життя самому потенціалом є, очевидно, протиріччя сутності та існування: людина не задовольняється даністю світу, вона постійно прагне його змінювати. Ймовірно, вони в самій структурі це знання невідповідності і впевненість у доцільності змін внутрішнього світу людини. А значить потенціал людини містить в собі якийсь «інструмент», який дає людині сутнісне знання (яке вона черпає із взаємодії зі світом) і стверджує людину в її намірах. Можливо, він і є власне потенціал, оскільки завжди є відносним потенціалом, обмеженим особливостями людини. О. Лосєв зазначає, що центральну позицію Арістотеля визначає «обов'язковий і загальний творчий принцип співвідношення ейдосу, або форми, і матерії». Це означає, що уречевлення

ейдосу, втілення форми в матерії, будь-яка річ як продукт взаємодії форми і матерії є результат творчості. В основі цього процесу лежать чотири принципи, які є чотирипринципною структурою кожної речі. Якщо визначити їх коротко, то це: матерія, форма, діюча причина, певна доцільність» [7, с.322]. Таким чином, Арістотель у означених чотирьох принципах практично вибудовує логіку процесу творення - логіку розгортання творчого потенціалу людини в істотних його характеристиках. При цьому має місце ефект перенесення процесу творчості людини, одухотворення світу людиною, на природні процеси, на рух світу в цілому. Незважаючи на історичність арістотелівського вчення нам імпонує продумана філософська теорія, що виявляє «логічну структуру, яка необхідна для того, щоб відрізнити механізм від організму і щоб поширювати цю органічність на весь космос» [7, с.322], яка співзвучна із ідеєю космогенезу людини. Саме із науковою розробкою цієї ідеї відкриваються нові можливості для розвитку уявлень про природу людини і її потенціал, що пов'язані із ідеєю живого космосу і ролі людини в збагаченні космічного інтелекту, із концепцією індивідуальної «Ноосфери» людини, уявленням про етичний інтелект, про синтез Істини, Добра і Краси у людському пізнанні і творчості, ідеєю соборності і людської всеєдності у взаємодії із Землею, Природою, Космосом.

Історичний досвід постановки і вирішення проблеми людини та її творчого потенціалу, а також сучасні пошуки в цій галузі пов'язані із питанням параметрів зовнішнього простору, сприятливого для повноцінного розвитку творчого потенціалу особистості. Системою, що спрямована на формування творчої та самозмінної особистості, у вітчизняних культурологічних та філософських дослідженнях розглядається освіта (І. Болотін, В. Давідовіч, Ю. Жданов, О. Субетто, О. Козлова). Слід визнати, що поширена категорія «освітній простір» визначаючи об'єктивну сферу розвитку та реалізації провідної діяльності школярів, вчителів, батьків та

інших суб'єктів соціуму, конкретизувалася та набула використання переважно у галузі педагогіки.

Соціологічні підходи акцентують увагу на соціальному статусі освітніх суб'єктів, що має важливе інструментальне значення, але не розкриває розуміння сутнісних характеристик цього явища. Окрім цього, поняття «освітній простір» утворене способом підрядного зв'язку, при якому втрачається семантичне наповнення залежного слова – «освіта». Вживане у статусі прикметника, воно обмежене функцією ознаки та другорядною роллю. На наш погляд, у системі філософії освіти доцільно вживати поняття «простір освіти», на основі наукової рефлексії досліджуваного явища в його онтологічному сенсі, виявлення його визначальних параметрів. Простір можна розуміти як цілісність явища буття, де термін «явище» розуміється як безпосереднє відображення речі в чуттєвому сприйнятті, а визначальною властивістю його є якісне наповнення.

Семантичне наповнення поняття "освіта", передбачає варіативність його визначення. Доречно згадати ідею про здобування істинного знання шляхом одномоментного *осаяння* з допомогою природного розуму, тобто Божих ідей, яка була зреалізована філософськими доробками І. Гізеля, Г. Щербацького [8]. Філософи доводили, що природне світло розуму осяює інтелект під час дискурсу, сприяє розкриттю істини через контакт людського мислення і буття і забезпечує процес пізнання. Варто звернути увагу на походження поняття "освіта": слово «світ» (стсл. свѣтъ, свѣтъло) спершу означало лише світло, значення «всесвіт», «світ» набуло пізніше. У російській обидва значення залишились в одному слові, а в українській, під західнослов'янським впливом, як у польській та чеській значення розійшлися на «світ» та «світло». У староукраїнській мові наука і освіта позначалась словом цвіченє (цвічоний — освічений), яке писалось без ятя (цвичене). Але з іншого боку є слово світ (свѣтъ), від якого походить просвіта (Enlightenment).

І, наприклад, наше слово освіта має аналог в білоруській мові (асвета) саме у значенні просвіта, а не як навчання, адукація.

У «Лексисі Лаврентія Зизанія» містяться такі тлумачення поняття «світло»: «Свѣчуся» - сіяю, «Свѣтъ» - міръ вселенная, «Свѣта» - сотворенъ міротвореніє, Свѣтлый - цѣль цѣлый, правы/й/ [9]. Цінним для нашої розвідки є виявлена семантична багатогранність поняття при наявності таких характеристик як: сяяння, всеохоплення, творення, цілісності та ціленаправленості.

На думку українського філософа Г. Сковороди, люди повинні пізнавати самі себе, свої здібності і виробити відповідний своїй природі спосіб життя. Цьому сприяє освіта. В основі філософсько-етичної концепції українського просвітителя лежить вчення про три світи: макросвіт (всесвіт), мікросвіт (людина) і так званий «символічний світ» (Біблія). Кожен з цих світів має подвійну природу, або дві «натури»: внутрішню — приховану — і зовнішню — видиму. Перша — духовна, друга — матеріальна. Зовнішнім у цих трьох світах є: матерія (всесвіт), тіло (людина), Біблія (символічний світ); внутрішнім — невидима, нетлінна натура, або Бог (всесвіт), людський дух (людина), приховані за символічною формою образи справді людських відносин (символічний світ). Цей світ символів виступає, з одного боку, як об'єкт пізнання, бо він є втіленням концентрованого пізнавального та морально-практичного досвіду, а з другого — як важливий засіб спілкування людини з «вічністю» і джерело набуття правил практичної життєвої поведінки з тим, щоб зрештою пізнати свою справжню природу, знайти в собі ту «істинну людину», яка в усьому тотожна сама собі, тобто, самоідентична. Істинною людиною в людині Сковорода вважав духовного володаря людського тіла, людський дух. Він, цей дух, є суб'єктом добра. Згідно з цим, можна мислити ідеальні стосунки між людьми, що йдуть від їх духовної сутності. Сутністю символічного світу є образ ідеальних стосунків між людьми, що встановлюються відповідно до їхньої духовної природи і справді

людських прагнень та інтересів і будується на чотирьох засадах: на любові, спільності всього («все там общее»), рівності, на республіканських громадських засадах. З точки зору Г. Сковороди, ідеальний, моральний світ має значення постулатів моральної поведінки, ідеального образу справді людського способу життя. Він підпорядковується космічним (божественним) законам [10].

На нашу думку простір освіти природно визначати як символічний простір, який опосередковує зв'язок макро- та мікросвіту. Простір освіти доцільно вважати фракталом світового (космічного) простору, де взаємодіють різні об'єкти, що визначають характер освіти. Як узагальнення поняття фрактала, яке належить переважно до галузі природничонаукового пізнання, у філософії розглядають рекурсивні структури, що мають здатність самовідтворюватися, ускладнюватися та у собі містять алгоритм власного розгортання через самоповтор. Головною відмінністю їх від статичних структур є здатність до нескінченного ускладнення на основі власної закономірності - кінцевого (але такого, що припускає зміни) правила, яке доступне раціональному пізнанню. Це самодовибудовування до якоїсь дінамічної цілісності робить принцип рекурсії подібним до принципу дії голограми. Найбільш загальна здатність рекурсії виявляється у створенні об'єктів, які характеризуються здатністю до самовизначення [11].

Природна і гармонійна творчо-розвивальна динаміка освітнього простору спроможна забезпечити розвиток творчого потенціалу особистості: розвивається лише той, хто творить нове, хто, спроможний вийти за рамки існуючих нормативів і реалізувати потенційні можливості свого внутрішнього світу у зовнішньому просторі. Природа та сутність творчого потенціалу людини як явище багатогранне і складне, характеризується суперечливістю, яка проявляється не лише в ході загальнофілософських роздумів про природу творчої діяльності людини, але і безпосередньому пізнанні категорії творчого потенціалу. У ході філософського осмислення

яскраво окреслилася характерна ознака творчого потенціалу - це його індивідуальна специфіка. Вона полягає у визначенні характеристик, властивих індивідуальному творчому потенціалу людини на відміну від інших людей та живих організмів та інших систем, що мають подібні прояви. Зважаючи на визначені характеристики творчого потенціалу важливими є параметри простору освіти. Так, смисловим центром існування простору освіти виступає рефлексія. Вона є необхідним елементом розвитку, оскільки забезпечує розширення свідомості і самосвідомості людини, у результаті їх трансформації. У цьому виявляється творчо-розвивальний рух становлення особистості. Цілісність та необмеженість розгортання простору освіти та розвиток у ньому творчої особистості ґрунтується на довірі.

Висновки. Актуальність розробки проблем філософії сучасної освіти, зокрема, проблеми простору освіти, в якому пріоритет надається розвитку вільної, моральної, творчої, відповідальної особистості, на основі розвитку творчого потенціалу має результатом не лише широкий світогляд, але поєднує професійну компетентність з усвідомленою моральністю, володіння рефлексивним методом пізнання і самопізнання, здатністю до саморозвитку та до конструктивної взаємодії із соціумом. Освіта є цілісним процесом творчого становлення особистості, як духовної сутності, оскільки дух - це вроджена субстанція, яка передбачає саморозвиток. Знаково-символічний простір освіти є природною спонукою саморозвитку творчого потенціалу людини на основі рефлексії. Освіта - унікальний для кожної людини потік саморозвитку, творчого вдосконалення - це побудова духовного світу людини, її екзистенції.

У стратегії модернізації та реформування сучасної освіти, яка все більше виходить на загальносистемний рівень, значним упущенням може бути саме порушення системотворчої спадковості, яка виражається у необхідності зберегти загальний зв'язок між системним порядком і тим змістовно-діяльним контекстом, який характеризував недавній стан освіти.

Все це вимагає суміщення динамічних умов, процесів, різних орієнтирів з тим базовим механізмом завдання порядку, який передбачає прояснення взаємодії освітнього процесу і формування стійких саморегулятивних систем.

Література:

1. Субетто А. И. Социогенетика: системогенетика, общественный интелект, образовательная генетика и мировое развитие (интегративный синтез). М. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1994.- 168с.
2. Кутырев В. А. Естественное и искусственное: борьба миров. Н. Новгород: Изд-во "Нижний Новгород", 1994. - 199с.
3. Соловьев В. С. Исторические дела философии // Вопросы философии. - №8. 118-126.
4. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. М.: Изд-во "Правда", 1989. 607с.
5. Юнг К. Сны разума (век XX): от НЛО до НСДАП // Социум. 1995. №3. С. 37-43.
6. Соколов В. В. Средневековая философия: Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-ов. М.: Высшая школа, 1979. - 448с.
7. Лосев А. Ф., Тахо-Годи А. А. Платон. Аристотель. М.: Молодая гвардия. 1993. - 383с.
8. Митюрлов Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI – XVII вв. – К.: Рад. школа, 1968. – 211 с.
9. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підг. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. — К.: Наукова думка, 1964. — 259 с.
10. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. — К.: Наукова думка, 1973. — Т.2. — 576 с.
11. Анисимов А, В. Информатика, творчество, рекурсия / Отв. ред. А. Г. Ивахненко. — Киев: Наукова думка, 1988. — 224 с

References:

1. Subetto A. I. *Sotsiogenetika: sistemogenetika, obshchestvennyy itelekt, obrazovatel'naya genetika i Imirovye razvitie (integrativnyy sintez)*. M. Issledovatel'skiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov, 1994.- 168s.
2. Kutyrev V. A. *Yestestvennoe i iskusstvennoe: borba mirov*. N. Novgorod: Izd-vo "Nizhniy Novgorod", 1994. 199s.
3. Solovev B. C. *Istoricheskie dela filosofii // Voprosy filosofii*. - №8. 118-126.
4. Berdyaev H. A. *Filosofiya svobody. Smysl tvorchestva*. M.: Izd-vo "Pravda", 1989. - 607s.
5. Yung K. *Sny razuma (vek XX): ot NLO do NSDAP // Sotsium*. 1995. №3. S.37-43.
6. Sokolov V. V. *Srednevekovaya filosofiya: Ucheb. posobie dlya filos. fak. i otdeleniy un-ov*. M.: Vysshaya shkola, 1979. - 448s.
7. Losev A. F., Takho-Godi A. A. *Platon. Aristotel*. M.: Molodaya gvardiya. 1993.- 383s.
8. Mityurov B. N. *Razvitie pedagogicheskoy mysli na Ukraine v XVI – XVII vv.* – K.: Rad. shkola, 1968. – 211 s.
9. Leksys Lavrentiia Zyzaniia. *Synonima slavenorosskaia / Pidh. tekstiv pamiatok i vstup. st. V. V. Nimchuka.* — K.: Naukova dumka, 1964. — 259 s.
10. Skovoroda H. *Povne zibrannia tvoriv: U 2-kh t.* — K.: Naukova dumka, 1973. — T.2. — 576 s.
11. Anisimov A, V. *Informatika, tvorchestvo, rekursiya / Otv. red. A. G. Ivakhnenko.* — Kiev: Naukova dumka, 1988. — 224 s

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК

УДК 821.161.1-Пис „189”(043.5)

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СТРУКТУРА РОМАНА

А. Ф. ПИСЕМСКОГО «ВЗБАЛАМУЧЕННОЕ МОРЕ»

кандидат филологических наук, Гринченко Н. О.

Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка, Украина, г. Полтава

В статье анализируются особенности художественной структуры и основные композиционные приёмы, использованные А. Ф. Писемским при создании первого в истории русской литературы антинигилистического романа «Взбаламученное море». В качестве центральных принципов организации текста автор статьи выделяет биографический метод при изображении главного героя и принцип антитезы, который функционирует на всех уровнях художественной структуры романа: системы персонажей, времени и пространства, художественной детали и подробности. Среди нехарактерных для романной поэтики писателя несюжетных элементов рассматривается использование лирических отступлений.

Ключевые слова: антинигилистический роман, приём, композиция, антитеза, лирическое отступление.

Грінченко Н. О. Художня структура роману О. Ф. Писемського «Скаламучене море» / Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, Україна, м. Полтава

У статті аналізуються особливості художньої структури та основні композиційні прийоми, використані О. Ф. Писемським під час написання першого в історії російської літератури антинігілістичного роману «Скаламучене море». У якості центральних принципів організації тексту авторка статті виокремлює біографічний метод зображення головного

героя та принцип антитези, що функціонує на всіх рівнях художньої структури роману: системи персонажів, часу та простору, художньої деталі та подробиці. З-поміж нехарактерних для романної поетики письменника позасюжетних елементів у статті розглядається використання ліричних відступів.

Ключові слова: антинігілістичний роман, прийом, композиція, антитеза, ліричний відступ.

Grinchenko N. A. *The artistic structure of A. F. Pisemskiy's antinihilistic novel The Heavy Seas / Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University, Ukraine, Poltava*

The structural peculiarities and basic principles of composition used by Alexey Pisemskiy while creating the first antinihilistic novel in the history of the Russian literature are analyzed in the article. The author recognizes the biographical method in portraying the main hero and antithesis which functions on all structural levels of the novel (its heroes, time and space, details) to be the basic structural principles. Among the uncommon for Pisemskiy's novel poetics features in non-narrative approach lyrical digressions are singled out.

Key words: *antinihilistic novel, principle of composition, composition, antithesis, lyrical digression*

Введение. Анализ критических и литературоведческих источников, посвящённых творчеству писателя, наглядно демонстрирует, что проблемы поэтики антинигилистических романов А. Ф. Писемского не получили должного освещения в научной литературе. Этот факт можно объяснить многими причинами, в частности, идеологическими подходами к оценке творчества писателя, а также тем, что до недавнего времени его имя было причислено к разряду второстепенных писателей.

Многие критики и исследователи творчества А. Ф. Писемского (П. В. Анненков, Л. М. Лотман, П. Г. Пустовойт) утверждали, что в романе

«Взбаламученное море» нет композиционной целостности и завершенности, что он распадается на механически подогнанные под главную идею стилистически разрозненные фрагменты. Так, в «Истории русского романа» (1964) Л. М. Лотман писала: «Произведению этому не присуща та стройность композиции, которая характеризует роман «Тысяча душ». Авантюрный сюжет, острые, подчас таинственные ситуации, <...> коварная интрига, которую плетут мелодраматические злодеи, соответствуют как общей концепции произведения, так и его мрачному колориту» [1, с. 134]. Подобные оценки были высказаны уже современниками писателя и в своё время очень повлияли на автора, что в последующих своих произведениях, в частности в романе «В водовороте», он полностью отказался от использования жанрового синтеза, вернувшись к более традиционным формам развернутого повествования.

Композиционные особенности романов А. Ф. Писемского 1850 –1860-х годов детально анализируются в монографии П. Г. Пустовойта «А. Ф. Писемский в истории русского романа». Опираясь на теоретическую концепцию Г. Н. Пospelова, литературовед выявляет элементы композиции, характерные для прозаической поэтики писателя. В числе наиболее продуктивных и часто употребляемых П. Г. Пустовойт называет характеристику героя в действии, портретную или психологическую характеристику, диалог, различные виды монолога и пейзажа, если они выступают как средство характеристики персонажа [2, с. 96]. Однако перечисленные выше элементы относятся в основном только к композиционным уровням характеристики героев или к способам мотивировки их поступков, тогда как глубинные архитектурные связи в романах Писемского оставались вне поля зрения учёного. Эти и объясняется актуальность нашего исследования.

Цель данной статьи – проанализировать основные особенности художественной структуры и выявить композиционные приемы, призванные

закрепить полижанровую структуру антинигилистического романа «Взбаламученное море».

По принципу сюжетной организации антинигилистический роман близок к роману-эпопее, роману личной жизни и роману-путешествию. Судьба главного героя Александра Бакланова рассматривается в произведении на протяжении двух десятилетий. Автор изображает своего героя на фоне провинциальной жизни – в губернском и уездном городах, на фоне обеих столиц, а также городов Западной Европы. А. Ф. Писемский постепенно показывает, как под влиянием обстоятельств герой меняет свои взгляды и убеждения. Примечательно, что Бакланов приходит к идеям политического нигилизма уже в достаточно зрелом возрасте. Е. Н. Круглова сравнивает сюжет романа «Взбаламученное море» с романом В. Т. Нарезного «Российский Жилбаз, или Похождения князя Гавриилы Симоновича Чистякова». Однако переменчивость и непостоянство характера Бакланова, в отличие от героя Нарезного, изображено у А. Ф. Писемского сложнее. Очень часто Бакланов переживает диаметрально противоположные мысли и чувства, несовместимые друг с другом в характере одного человека. Главный герой романа «Взбаламученное море» – своеобразная модификация образа «лишнего человека». Е. Н. Круглова называет образ Бакланова эпическим характером, олицетворяющим собой собирательные признаки массового русского либерализма [3].

Центральным композиционным приёмом в романе «Взбаламученное море» является приём противопоставления. Разнообразные смысловые оппозиции доминируют на всех уровнях художественной структуры произведения. Так, уровень художественного пространства выстроен на основе двух бинарных оппозиций: «центр» – «периферия», «Россия» – «заграница». На уровне художественного времени в романе сосуществуют провинциальный хронотоп губернского городка и авантюрное время приморского города К***.

Автор активно использует приём антитезы, создавая образы своих героев. Его функционирование определяется тем, что роман «Взбаламученное море» можно с полным правом назвать «романом без героя». Главный герой произведения, Александр Бакланов, по замыслу автора, не отличается ни принципиальностью во взглядах и убеждениях, ни последовательностью жизненной позиции. Более того, его высказывания о нигилизме в начале произведения прямо противоречат его поступкам в конце романа. Именно поэтому у Бакланова не может быть одного ярко выраженного антагониста. В разных частях романа писатель противопоставляет главному герою различных персонажей: Валериана Сабакеева, Евсевия Осиповича Ливанова, чиновника Нетопоренко, Проскриптского, Иону Дедовхина по прозвищу Иона Циник, братьев Галкиных и многих других. Примечательно, что одни и те же персонажи в разных частях произведения сначала выступают в роли противников, а затем постепенно превращаются в соратников главного героя.

Принцип антитетичности используется и при изображении двух главных женских персонажей: Софи Ленёвой (Басардиной) и Евпраксии Баклановой (Сабакеевой). О реально существовавших прототипах своих героинь писатель упоминает в одном из автобиографических очерков. Так, А. Ф. Писемский указывает, что во времена своего гимназического и университетского обучения он влюблялся в своих кузин, одна из которых и стала прообразом Софи Ленёвой. В свою очередь жена писателя, Екатерина Павловна Писемская (Свиньина), стала прототипом жены главного героя – Евпраксии. Для усиления контраста автор исследует генеалогические древа и наследственность своих героинь: «Соня Ленева, по природе своей, отчасти принадлежала к лезгинско-татарскому происхождению. Прабабка ее, жена Маркаша Рылова, была дочь князя Мирзы-Термаламы, а Сабакеева <...> была чистейшая дочь полян, славянка; даже в наружности ее было что-то напоминающее красивых купеческих дочерей» [4, с. 93].

Композиционный приём противопоставления функционирует в романе и на уровне художественной детали. Так, при полицейском обыске обнаруживается, что в бумагах Виктора Басардина «Колокол» соседствует с эротическими картинками. В другом эпизоде автор обращает внимание на то, что на журнальном столике Бакланова журнал «Современник» лежит рядом с «Русским вестником». Анализ подобных сюжетных ситуаций свидетельствует о том, что принцип антитетичности является основополагающим в построении романа «Взбаламученное море».

В отличие от большинства ранних произведений А. Ф. Писемского, в романе «Взбаламученное море» значительную роль играют не только такие внесюжетные элементы, как авторский комментарий или ремарка, но и лирические отступления или авторские размышления. Некоторые критики творчества писателя, например О. Ф. Миллер, негативно оценивали наличие в структуре романа лирических отступлений: «по временам попадают у него (*Писемского – Н. Г.*) вставки полулирического, полуфилософского свойства, в роде тех, какие <...> встречаются у Гоголя. Но подобные отклонения от господствующего повествовательного приёма по большей части оказываются <...> неудачными» [5, с.73]. Другие же, наоборот, всегда упрекали писателя в циничном изображении действительности и полном отсутствии лиризма в его произведениях.

Небезынтересно, что, используя пространные лирические отступления в романе «Взбаламученное море», А. Ф. Писемский отступил от некоторых эстетических принципов, которые он исповедовал и декларировал. В статье «Сочинения Н. В. Гоголя, найденные после его смерти. Похождения Чичикова или Мертвые души. Часть вторая» (1855), которую можно с полным правом назвать своеобразным эстетическим манифестом писателя, он открыто осуждает использование Н. В. Гоголем лирических отступлений. Этот факт ещё раз свидетельствует об особом месте романа «Взбаламученное море» в творчестве А. Ф. Писемского.

Среди других несюжетных элементов в художественной структуре романа следует обратить особое внимание на авторские комментарии. Писемский разработал целую систему психологических реакций героев на происходящее вокруг них. В данную систему входят разнообразные детали, в особенности подробности жестов, мимики, взглядов персонажей.

Важную роль в построении произведения играет приём монтажа. В. Е. Хализев определяет его как «способ построения литературного произведения, при котором преобладает прерывность (дискретность) изображения, его разбитость на фрагменты» [6, с. 276]. Под единицами дискретности следует понимать смену планов собственно авторской и неавторской речи. Например, в основной текст романа «Взбаламученное море» «вмонтированы» различные виды неавторского текста: народные песни, газетные статьи, фельетоны, написанные одним из героев романа Виктором Басардиным, другие жанровые вставки, а также многочисленные интертекстуальные отсылки к классическим и малоизвестным произведениям русской и мировой литературы.

Особую подсистему в тексте произведения составляют паузы и фигуры умолчания. Умолчание как композиционный приём приобретает оценочный характер и может условно примыкать к компонентам образной системы произведения. Однако семантическое поле его использования приёма умолчания может быть гораздо более обширным, чем уровень образной системы произведения. В качестве разновидностей данного приёма выделяя.п собственно умолчание, узнавание, подтекст, а также аллюзии на реалии общественно-политической жизни.

В романе А. Ф. Писемского «Взбаламученное море» среди других разновидностей умолчания особое значение приобретает иносказательность. Все упоминания о А. И. Герцене, Н. П. Огарёве, М. А. Бакунине и Н. Г. Чернышевском, о характере их политической и общественной деятельности уходят в подтекст. Примером такого использования приёма

умолчания является упоминание в романе «Взбаламученное море» реального эпизода с арестом в 1862 году на таможне служащего петербургской торговой компании Ветошникова, который пытался провезти на территорию Российской империи письма А. И. Герцена, М. А. Бакунина и Н. П. Огарёва. Результатом этого происшествия стал арест многочисленных адресатов издателей «Колокола». Среди них был и Н. Г. Чернышевский, который, по мнению исследователей (Л. М. Лотман, П. Г. Пустовойта), изображён в романе под именем Проскриптского. Аллюзии на эти два ареста легко угадываются в нескольких эпизодах шестой части романа, например, в беседе Виктора Басардина с таинственным купцом в одной из лондонских таверн. Намёками насыщено и внутреннее заглавие главы, в которой происходит этот разговор – «Агитатор и раскольник».

В данном произведении важную роль играет приём детализированного изображения художественной действительности. Функционирование этого приёма в романе А. Ф. Писемского ассоциируется с творчеством Н. В. Гоголя, известного мастера художественной детали и подробности. В. А. Мысляков указывает, что писатель прямо ориентировался на гоголевскую манеру письма, которая утверждает «живую многосторонность изображаемого лица», комбинируя её с созданием образа, основанного на психологической доминанте [7, с. 41]. Следующие черты, определяющие использование приёма детализации – подчёркнутая натуралистичность, «заземлённость», внимание к бытовой составляющей жизни человека. Эти черты можно рассматривать как основополагающие принципы поэтики писателя, которые нашли отражение и в его антинигилистической прозе.

Как и в поэме Н. В. Гоголя «Мертвые души», в романе А. Ф. Писемского «Взбаламученное море» объектом фокусировки внимания становятся еда и напитки, особенности внутреннего убранства жилья, подробности внешности, одежды, украшений. Детали и подробности в структуре художественного произведения могут исполнять разнообразные функции. В частности, это

конкретизация времени и места действия, создание исторического фона, психологическая характеристика персонажа.

Выводы. Первый антинигилистический роман писателя «Взбаламученное море» – это текст, построенный по биографическому принципу. Такой метод построения позволяет автору охватить большой промежуток времени, проследить влияние определённых событий на жизнь главного героя, рассмотреть изменения в его взглядах и поведении, обусловленные влиянием определённых обстоятельств.

Центральным композиционным приёмом в поэтике антинигилистических произведений А. Ф. Писемского является приём антитезы. Различные противопоставления фигурируют в романах писателя на всех художественных уровнях текста: система персонажей, художественное время и пространство, художественная деталь и подробность. Систему персонажных противопоставлений и пространственных бинарных оппозиций дополняют приёмы монтажа и умолчания.

Литература:

1. Лотман Л. М. Писемский-романист / Л. М. Лотман // История русского романа. – М., 1964. – Ч. 2. – С. 121–148.
2. Пустовойт П. Г. А. Ф. Писемский в истории русского романа / П. Г. Пустовойт. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 270 с.
3. Круглова Е. Н. Художественная позиция А. Ф. Писемского в литературном процессе 1840–60-х годов: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук: спец. 10.01.01 «Русская литература» / Е. Н. Круглова. – Иваново, 2008. – 24 с.
4. Писемский А. Ф. Взбаламученное море: [роман: в 6 ч.] / А. Ф. Писемский. – М.: В Университетской типографии (Катков и К), 1863. – Т. 3, ч. 5–6. – 289 с.
5. Миллер О. Ф. Русские писатели после Гоголя. Чтения, речи и

статьи/ О. Ф. Миллер. – [Изд. 3-е, изм. и доп.]. – СПб.: Н. П. Карбасников, 1886. – Ч. 2. – 446 с.

6. Хализев В. Е. Теория литературы / В. Е. Хализев. – М. : Высш. шк., 1999. – 398 с.

7. Мысляков В. А. Белинский в творческом самоопределении А. Ф. Писемского/ В. А. Мысляков // Русская литература. – 1994. – № 4. – С. 33–56.

References:

1. Lotman L. M. Pisemskiy-romanist / L. M. Lotman // Istoriya russkogo romana. – M., 1964. – Ch. 2. – S. 121–148.

2. Pustovoyt P. G. A. F. Pisemskiy v istorii russkogo romana / P. G. Pustovoyt. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1969. – 270 s.

3. Kruglova Ye. N. Khudozhestvennaya pozitsiya A. F. Pisemskogo v literaturnom protsesse 1840–60-kh godov : avtoref. dis. na soiskanie uchen. stepeni d-ra filol. nauk: spets. 10.01.01 «Russkaya literatura» / Ye. N. Kruglova. – Ivanovo, 2008. – 24 s.

4. Pisemskiy A. F. Vzbalamuchennoe more: [roman: v 6 ch.] / A. F. Pisemskiy. – M.: V Universitetskoy tipografii (Katkov i K), 1863. – T. 3, ch. 5–6. – 289 s.

5. Miller O. F. Russkie pisateli posle Gogolya. Chteniya, rechi i stati / O. F. Miller. – [Izd. 3-е, изм. и доп.]. – СПб.: Н. П. Карбасников, 1886. – Ч. 2. – 446 с.

6. Khalizev V. Ye. Teoriya literatury / V. Ye. Khalizev. – M.: Vyssh. shk., 1999. – 398 s.

7. Myslyakov V. A. Belinskiy v tvorcheskom samoopredelenii A. F. Pisemskogo / V. A. Myslyakov // Russkaya literatura. – 1994. – № 4. – S. 33–56.

УДК 821.161.2

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЕРЕНТНОЇ ЛІРИКИ Ю. ГЕРАСИМЕНКА**Маркова О. Т.**

Харківська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 137 Харківської міської ради Харківської області, Україна, Харків

Стаття присвячена аналізу особливостей референтної лірики Ю. Герасименка. У ній досліджено мотивну організацію, систему образів, особливості часопростору та концепцію буття в поезії.

У результаті аналізу референтної лірики поета ми дійшли висновків, що її характерною ознакою є протиставлення антимоній «свій» / «чужий», завдяки чому реалізуються сенсобуттєві смисли соцреалістичної естетики.

Основними мотивами, до яких звертався поет, були мотиви протиставлення «свого» та «чужого», прославлення праці. Канва поетичних текстів проходила крізь особливий часопростір, у якому минуле, сучасне та майбутнє перебували в тісному взаємозв'язку.

Таким чином, у референтній поезії втілювалась концепція світу, де головними були людина-трудівник з її прагненням «залишити по собі плоди праці» та людина, що прагне стати «своєю», знищивши ворога.

Ключові слова: референтна лірика, мотив, образ, часопростір, концепція буття.

Маркова Е. Т. Особенности референтной лирики Ю. Герасименко / Харьковская общеобразовательная школа I-III ступеней № 137, Украина, Харьков.

Статья посвящена анализу особенностей референтной лирики Ю. Герасименко. В ней исследованы мотивная организация, система образов, особенности хромотопы и концепция бытия в поэзии.

В результате анализа референтной лирики поэта мы пришли к выводам, что ее характерным признаком является противопоставление антимоний «свой» / «чужой», благодаря чему реализовываются бытийные смыслы соцреалистической эстетики.

Основными мотивами, к которым обращался поэт, были мотивы противопоставления «своего» и «чужого», прославление труда. Канва поэтических текстов проходила сквозь особенный хронотон, в котором прошлое, теперешнее и будущее находились в тесной взаимосвязи.

Таким образом, в референтной поэзии воплощалась концепция мира, где главными были человек-труженик с его стремлением «оставить после себя плоды труда» и человек, который стремится стать «своим», уничтожив врага.

Ключевые слова: референтная лирика, мотив, образ, хронотон, концепция бытия.

Markova O. T. Features of Y. Herasimenko's reference lyrics / Kharkiv secondary school № 137, Ukraine, Kharkiv.

This article analyzes the features Y. Herasimenko's reference lyrics. It investigated motivic organization, the system of images, the features of the concept of the time-space and existence in poetry.

The analysis of the reference lyric of poet, we came to the conclusion that it is a characteristic feature of the opposition antimony «ours» / «foreign», whereby existential meanings are realized socialist realist aesthetics.

The main motives, which were accessed by the poet, were the motives of opposition «our» and «foreign», the glorification of labor. Canvas of poetic texts passed through a special time-space in which the past, the present and the future are closely related.

Thus, in reference poetry embodied the concept of the world where people have been major-worker with his desire to «leave behind the fruits of labor» and the man who aspires to become «our» destroying the enemy.

Keywords: Reference lyric, motive, image, time-space, the concept of being.

Вступ. Український літературний процес 1950-х–1970х років – явище складне та багатогранне. Аналізуючи художню специфіку зазначеного періоду, багато дослідників [1], [2], [9] відзначають, що основною характеристикою соцреалістичної лірики була її тотожність / референтність, адже лірика мала на меті подати світ художній відносно точною копією світу реального.

Референтність соцреалістичної лірики досліджувала О. Деркачова на прикладі творчості М. Боеслава та П. Тичини [9], аналізом референтної лірики та її підвидів займався О. Астаф'єв [1]. Проте залишаються малодослідженими низка питань, пов'язаних із виявом тотожності, мотивною організацією, особливостями образів, часопростору, концепцією буття в референтній ліриці. Це зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Оскільки у творчості Ю. Герасименка оприявлюються ті питання референтної лірики, що є наразі нерозглянутими, тому вважаємо за потрібне проаналізувати їх на прикладі його поезії.

Метою статті є аналіз особливостей референтної лірики Ю. Герасименка.

Для реалізації цієї мети маємо розв'язати такі **завдання**: проаналізувати мотивну організацію, розглянути систему образів, дослідити особливості часопростору та концепцію буття в поезії Ю. Герасименка.

У ліриці поета дуже часто зустрічається протиставлення «свого» та «чужого». Так, у поезії «Сусіди» зображено двох сусідів, у яких «спільне робоче місце», «спільний комунальний дім», але різні погляди на життя. В одного «діло на столі, а в іншого – «в душі». В одного – «приятелі», а в іншого – «товариші». В одного мрія – «прожить, здоров'я не зіпсувать», а в іншого – «робить – так робить, гулять – так гулять» [4, с. 23]. Ю. Герасименку ближчий другий сусід, який робить все від щирого серця, його він називає

«своїм», а іншого – «чужим». «Свій» сусід порівнюється з «чужим» через виведення «чужого» як негативу (у їхньому зображенні авторська іронія допомагає виробити в реципієнта негативне ставлення до «чужого»). «Своїм» він стає тому, що бачить та розуміє різницю між собою та іншим сусідом, і через це ненавидить його. Таким чином, поет змальовує життя двох звичайних людей, один із яких є чужим справжній радянській людині, а інший – втілює її, переконуючи, що ці образи тотожні образам реальним.

Варто зауважити, що в багатьох поетичних творах Ю. Герасименка опозиція «своє» / «чуже» втілюється через образи рідної Батьківщини та чужини. У поезії «Однолюби» [6, с. 43] символ солов'я ототожнюється з радянською людиною, яка любить свою Батьківщину, є «однолюбом». У солов'їних голосах – жага священної любові до Батьківщини. Її ніколи не можна забути. «Чужі духмяні береги / Стрічали їх одвічним літом. Шептали пальмові гаї: забудь холодне листя дуба... / Співай» [6, с. 43]. Проте солов'ї мовчали, бо вони, як люди («свої», радянські), однолюби. Опозиція «рідний край», рідна сторона / чужина в цій поезії є полярним виміром простору, реалізація якого відбувається шляхом використання антитез «свій» / «чужий», «одвічне літо» / «холодна осінь», «пальмові гаї» / «холодне листя дуба».

Таким чином, через протиставлення концептів «свого» та «чужого» втілюється референтність лірики Ю. Герасименка. «Своє» порівнюється з «чужим» через виведення чужого як негативу.

Одним із етичних вимірів референтної лірики є естетика праці. У ній присутнє захоплення людською працею, людьми праці. Часто зринає моралізаторський аспект і заклик зупинитися і подумати про долю й життя простої людини, людини-праці. Саме на такі мотиви натрапляємо в поезії Ю. Герасименка, де мірилом моральності є труд.

Так, у поемі «Двобій» зображено доволі поширену для соцреалістичної літератури ситуацію – стара непосидюча людина не бажає розлучатися з улюбленою роботою, повертається на виробництво. Герой твору – по-

людяному зрозуміла, приваблива життєва постать. Для старого Івановича повернення на завод – не демонстративний акт, а питання свідомого існування, самоактуалізації. Реципієнт повинен був сприймати тривалу, нелегку і переконливо змальовану боротьбу героя зі своєю хворобою як виклик старості, як торжество духовної енергії людини. І в цьому плані поема «Двобій» має певне емоційне навантаження, значну образну силу. Життєстверджуючий пафос поеми був типовим для референтної лірики.

У референтній ліриці Ю. Герасименка можемо зустріти розгорнуту концепцію життя людини-трудівника: «Людині потрібна праця, / Як воля, як вільний вітер; / Людині потрібні люди, / Потрібні вода і хліб. / А над усе на світі, / Над сонце і хліб насущний, / Людині потрібна правда. / А правді? / Потрібні ми» [3, с. 156] («Людині потрібна праця»); сенсобуттєве розуміння праці, приміром, персоніфікований образ заводу звертається до робітниці: «У снах і наяву / Завод двигтить: / «Допоки я живу – / Щаслива ти!» [3, с. 17] (поезія «Гудок»); заклик до певних дій: «Зумій прожити, / Щоб людству вічному після себе / Іскринку вічності залишить...» [3, с. 24] (вірш «Під неспокойним, невічним небом»).

У зображенні праці Ю. Герасименко відтворює площину існування людини, оскільки праця для неї – сенс буття, що складається з багатьох етноментальних складників, серед яких поет особливо підкреслює взаємозв'язки та взаємовпливи людини та природи, персоніфікуючи іноді при цьому природу.

Процес праці селянина-трудівника поет забарвлює з допомогою лексем на позначення запаху, звуку: «Димний вітер над степами/ Оголошує весну! / (...) «Пахка трактор димом! / Димом!» (вірш «Весна») [3, с. 178]; «Зерном достиглим пахне / ... Й притишено гуде-дзвенить земля» («Ніч у польовому стані») [8, с. 16]. Тут є справжня зворушливість, безпосередність у відтворенні життя, зосереджена увага до світу природи, її ролі в бутті людини: « Все було б інше: / Дощ – не вологий, / Сіль – не солоня, / Вина –

гіркі, / Сонце б не гріло, / Ніч не студила, / Якби не ці сосняки та ярки» [8, с. 17].

Дуже часто в поезіях Ю. Герасименка поєднуються живий світ, світ природи з промисловим світом, завдяки чому відбувається процес сакралізації праці. Так, у вірші «Пісня» ліричний герой по-своєму інтерпретує та співає пісню «Тече річка невеличка з вишневого саду...»: «Як зійшли на тиху річку / Зорі електричні, / Як пішла вода з турбіни / Променистим спадом / І злились небесні зорі / Із зоряним садом» [8, с. 23]. У поезії стверджується значення річки в минулі часи: «Понад холодом-плином ріки / Пахне втомленим теплим металом / (...) Знали сталі ціну дзвінку / З діда-прадіда хлібороби» / (...) Не із темряви – / Із віків / Пахне / металом» («вірш «Спочивають грузовики») [8, С. 28-30]. Як бачимо, у часопросторовій організації художнього світу лірики поета помітна чітка визначена система: світ природи та світ промисловості являють одне ціле, до того ж відчутне прагнення до майбутніх звершень, враховуючи досвід минулого, його поцінування.

Таким чином, у референтній ліриці поета образ людини-трудівника емоційно забарвлений, має життєву основу. Ця людина – людина з ідеального світу, у якому сенсом її життя є, у першу чергу, праця. Трудовий процес у творах поета невіддільний від пейзажу, який є виразником внутрішнього світу героя, сприяє посиленню психологізму.

Одним із варіантів тотожності в референтній ліриці є спроба чіткого та детального опису реального життя (насправді ж – «ідеального світу»). Оскільки лірика 1950-х років є повоєнною, то частими є описи-спогади війни.

Ці вірші є своєрідними образками або хроніками про життя під час війни поза фронтом. У них дуже важливим є сам факт. Важливо ототожнити поетичний світ із тим, що був колись. Відповідно роль митця – не дати забути про ці події, якомога точніше і правдивіше їх зобразити. Вони ідеально вписалися в дискурс післявоєнного суспільства, адже відтворювали не лише

картини війни, а й теперішнього миру. Під час війни й одразу після неї перед радянською культурою «постало завдання створити переконливу пояснювальну модель політичної та військової ситуації [10, с. 217], у якій радянська людина поставала б героєм, що бореться проти ворога.

У референтній ліриці на тему війни антиномія «свій» / «чужий» набуває особливого значення: «своїм» стає радянській народ, що протистоїть «чужому» – німецьким окупантам. Народ як «свій» є повноцінним «своїм» лише в тому випадку, якщо він розрізняє друга та ворога. У зіткненні з ворогом передбачається знищення останнього. Ворог народу має бути перетвореним у ніщо, і тільки тоді можна стверджувати про моральні принципи самого народу. Адже це буде народ-герой, що здолав зло [9, с. 128].

Так, у вірші «Марусин поворот» юна героїня Маруся жертвує своїм життям, аби знищити ворога – німецького окупанта та змити з себе зраду батька-куркуля. Вона направляє машину, на якій їхала з німецьким офіцером, у провалля: «Маруся робить перший – / Останній поворот! – Від батьківської зради, / від вічної ганьби, / В безодню злої правди, / В безсмертя боротьби!» [6, с. 87]. Варто зауважити, що в цьому вірші відбувається перехід смерті в безсмертя, адже, здійснивши героїчний подвиг, Маруся стає безсмертною, оскільки пам'ять про неї буде жити у свідомості прийдешніх поколінь.

Багато віршів поета розкривають перед реципієнтом трагізм долі дитини, що опинилася в умовах війни. Наприклад, історію хлопчика на прізвище Пляка в однойменному вірші розповідає Ю. Герасименко. Хлопчик постійно плаче, тому його в класі прозвали «Плякою», проте істинної причини дитячих сліз ніхто не знає: «А про те і не знали, / Що він змалечку бачив...» [6, с. 17], як маму і тата вбили німці. Тільки заповіт батьків «рости сумлінним та працьовитим», який вони передали йому через сестру, змушують його подорослішати. Хлопець дає обіцянку: широчезному місту, / І заводам, і тучам / Мовив тихо: / Клянуся чесно виправдать славу, / Славу татка й матусі. / Витер сльози хлопчисько / І поклявся не плакати» [6, с.

19]. Переосмислення трагізму воєнних подій змушують хлопця подорослішати.

Головний герой поезії «Толя» хлопчик Толя важко переживає втрату матері, яку вбили німці. Дитяча свідомість не може усвідомити все жахіття ситуації, тому використовує захисний механізм заперечування побаченого та відчутого. Хлопець підсвідомо намагається змінити ту трагічну подію, зобразивши хоча б на малюнку порятунок матері радянськими солдатами: «З-за кущів фашисти / Ціляться із гвинтівок. // Ціляться в груди прямо. // Осміхаються раді, / Хотуть убити маму! // Ї відра собі забрати. // Тільки даремний задум!» [5, с. 125]. Він починає малювати, як на допомогу матері їдуть «наші» танки, але тут в хлопця ламається олівець, тому навіть на папері йому не вдається «вберегти» мати. Проте Толя не здається й вірить у перемогу радянської армії: «наші прийдуть, / Він їм тоді допоможе...» [5, с. 125]. Як бачимо, у цьому вірші піднята автором проблема «дорослої» дитини, дитини, яка, переживши трагічні події війни, втрачає свою дитячу безпосередність, вчиться бути дорослою людиною і приймати дорослі рішення.

«Доросла» дитина зображена Ю. Герасименком й у поезії «Іспит». Ліричний герой згадує початок Вітчизняної війни: «Дитячі дні мої... Скінчилися вони в годину грізну. / Проходила історія Вітчизни. / Проходила крізь віхолу і дим, / В оглушливому скреготі металу» [8, с. 4].

Таким чином, вірші на воєнну тему в Ю. Герасименка сповнені психологізмом, описуючи не тільки факти, а й душевний стан дорослих та дітей в кризових умовах війни.

Варто зауважити, що референтна лірика мала особливу організацію часопростору. Ми спостерігаємо бінарність минулого й майбутнього. Автор постійно шукає зв'язок поміж минулим і майбутнім. При чому в майбутньому він певен так само, як і в минулому. Знову ж таки маємо завуальовану віру в краще життя, «ідеальний» світ у майбутньому. Сучасне є лише містком між

минулим та сучасним.

Вірш «Ночували колись у степу чумаки» розкриває зв'язок між минулим та майбутнім. Оповідач пояснює назву «Чумацького шляху», говорячи про важку долю чумаків, до часопоростору яких він переноситься. Місток між минулим та майбутнім з'являється в той, момент, коли оповідач повертається в свій час і бачить, як поряд із сузір'ям «літають поштові літаки» [4, с. 32].

Минуле з майбутнім переплітаються й у поезії «Незабутнє». Ліричний герой, згадуючи минулі часи, йде по дорозі, що «немов стріла із давнини / (...) Козацьким шляхом називається / Оця дорога з давнини / Омила кров'ю і слізьми, / Ордою ханською толочена, укрита лядськими кістями...» [7, с. 43]. Але минуле не забуте: «руками нашими / В часи ракет, з наших днів / Цей шлях збережено, прикрашено / Для наших дочок і синів» [7, с. 44].

Ідеалізує сучасне автор в однойменному вірші: «Сучасне – міць моя помножена на силу атома, / І космос владно потривожений, / І тиха пісенька за вигоном» [6, с. 14]. Проте в ланцюгу «минуле-сучасне-майбутнє» він віддає перевагу майбутньому: «Минуле вклониться сучасному, / Сучасне вклониться майбутньому...» [6, с. 14]. Така першість майбутнього була характерна для референтної лірики, адже соцреалістична література була спрямована на його оспівування.

Як бачимо, часопросторова площина «минуле-сучасне-майбутнє» тісно вплетена в єдину канву поетичного світу Ю. Герасименка. Простір виступає формантом дійсності, уяви майбутнього, на протидію категорії часу, який поет у переважній частині хоче повернути назад, у минуле, оскільки тільки там відчуває затишок та спокій, черпає сили та натхнення. Крізь образ минулого автор часто поетизує добу Козаччини. Таке захоплення історичним минулим, у цілому, було характерне для соцреалістичної поезії.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши особливості референтної лірики Ю. Герасименка та концепцію буття в ній, можемо зробити висновки,

що основними мотивами, до яких звертався поет, були мотиви протиставлення «свого» та «чужого», прославлення праці. Система образів у поезії була виражена через образи «свого» та «чужого», образ людини-трудівника, персоніфікований образ природи. Канва поетичних текстів проходила крізь особливий часопростір, у якому минуле, сучасне та майбутнє перебували в тісному взаємозв'язку.

Література:

1. Астаф'єв О. Лірика української еміграції: еволюція стилевих систем / О. Астаф'єв. – Київ: Смолоскип, 1998. – 313 с.
2. Булавка Л. Соцреализм: превратности метода. Философский дискурс / Л. Булавка. – М., 2007. – 260 с.
3. Герасименко Ю. Запах хліба / Ю. Герасименко. – Х.: Прапор, 1972. – 83 с.
4. Герасименко Ю. Круті дороги. Поезії / Ю. Герасименко. – Х.: Харківське обласне видавництво, 1957. – 78 с.
5. Герасименко Ю. Лірика / Ю. Герасименко. – Х.: Прапор, 1967. – 151 с.
6. Герасименко Ю. Ми однолюби / Ю. Герасименко. – Х.: Книжкове видавництво, 1960. – 123 с.
7. Герасименко Ю. Моїм одnodумцям / Ю. Герасименко. – Х.: Книжкове видавництво, 1959. – 94 с.
8. Герасименко Ю. Повноліття / Ю. Герасименко. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1952. – 52 с.
9. Деркачова О. Соцреалізм і принцип тотожності у референтній ліриці / О. Деркачова // Прикарпатський вісник НТШ. – 2009. – № 2(6). – С. 125-131.
10. Захарчук І. Війна і слово. Мілітарна парадигма літератури соцреалістичного реалізму: монографія / І. Захарчук. – Луцьк: Твердиня, 2008. – 404 с.

References:

1. Astafiev O. Liryka ukrainskoi emihratsii: evoliutsiia stylovykh system /

- O. Astafiev. – Kyiv : Smoloskyp, 1998. – 313 s.*
2. *Bulavka L. Socrealism: prevratnosti metoda. Filosofskiy diskurs / L. Bulavka. – M., 2007. – 260 s.*
3. *Herasymenko Yu. Zapakh khliba / Yu. Herasymenko. – Kh.: Prapor, 1972 –83 s.*
4. *Herasymenko Yu. Kruti dorohy. Poezii / Yu. Herasymenko. – Kh.: Kharkivske oblasne vydavnytstvo, 1957. – 78 s.*
5. *Herasymenko Yu. Liryka / Yu. Herasymenko. – Kh. : Prapor, 1967. – 151 s.*
6. *Herasymenko Yu. My odnoliuby / Yu. Herasymenko. – Kh.: Knyzhkove vydavnytstvo, 1960. – 123 s.*
7. *Herasymenko Yu. Moim odnodumtsiam / Yu. Herasymenko. – Kh.: Knyzhkove vydavnytstvo, 1959. – 94 s.*
8. *Herasymenko Yu. Povnolittia / Yu. Herasymenko. – Kh.: Kharkivske knyzhkove vydavnytstvo, 1952. – 52 s.*
9. *Derkachova O. Sotsrealizm i pryntsyp totozhnosti u referentnii lirytsi / O. Derkachova // Prykarpatskyi visnyk NTSh. – 2009. – № 2(6). – S. 125-131.*
10. *Zakharchuk I. Viina i slovo. Militar na paradyhma literatury sotsrealistychnoho realizmu: monohrafiia / I. Zakharchuk. – Lutsk: Tverdynia, 2008. – 404 s.*

РОЗДІЛ V. ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА ТА МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

УДК: 745/749.03(477.83–25=411.16)

ХУДОЖНІ ТКАНИНИ В ОЗДОБЛЕННІ АРОН-ГА-КОДЕШ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

кандидат архітектури, доцент, Левкович Н. Я.

Львівська національна академія мистецтв, Львів, Україна

Стаття присвячена аналізу художніх особливостей тканин ХVІІІ – першої третини ХХ ст., що традиційно використовувалися для оздоблення Арон-га-Кодеш у синагогах Галичини. Метою статті обрано аналіз чохлів

для збереження Сувоїв Тори – торамантлів, завіс центральної частини ніші – парохет, та вінцевої частини – капорет. Виявлено, що виготовляли зазначені пам'ятки відповідно до священних текстів Тори та рекомендації провідних мислителів юдаїзму. Для їх створення використовували коштовні, часто імпортовані з провідних ткацьких осередків Близького Сходу та Європи тканини: оксамит, парча, шовк, атлас. Основними техніками оздоблення були гаптування, вишивка шовковими, золотими та срібними нитками. Серед основних мотивів декоративного оздоблення – рослинна орнаментика, зображення символічних тварин, а також Маген Давид, корони, храмових атрибутів. Більшість галицьких пам'яток зберігаються в численних музеях світу, приватних колекціях і до сьогодні не стали темою окремого наукового дослідження, що й зумовлює актуальність статті.

Ключові слова: торамантл, парохет, капорет, тканини, парча, шовк, оксамит.

кандидат архитектуры, доцент, Левкович Н. Я. Художественные ткани в оформлении Арон-га-Кодеш Восточной Галиции XVIII – первой трети XIX вв./ Львовская национальная академия искусств, Львов, Украина.

Статья посвящена анализу художественных особенностей тканей XVIII – первой трети XX века, которые традиционно использовали для оформления Арон-га-Кодеш в синагогах Галиции. Целью статьи избрано анализ чехлов для сохранения Свитков Торы – торамантл, занавесей центральной части ниши – парохет, и венчальной части – капорет. Установлено, что изготовляли обозначенные ткани в соответствии со священными текстами Торы и рекомендациями известных мыслителей иудаизма. Для их создания использовали драгоценные, часто импортированные с главных ткаческих центров Ближнего Востока и Европы ткани: бархат, парчу, шёлк, атлас. Основными техниками декорирования была вышивка шелковыми, золотыми и серебряными нитями. Среди основных мотивов декоративного оформления – растительная орнаментика,

изображения символических животных, а также Маген Давид, короны, храмовая атрибутика. Большинство галицийских образцов находятся в множественных музеях мира, частных коллекциях и до сегодня не стали темой отдельного научного исследования, что и обозначает актуальность статьи.

Ключевые слова: торамаантл, парохет, капорет, ткани, парча, шёлк, атлас.

Associate Professor at History and Theory of Art Department, Levkovych N. Y. Artistic fabrics in the decoration of Aron Kodesh in the Eastern Halychyna in the XVIII - the first third of the XX centuries/ Lviv National Academy of Arts, Lviv. Ukraine.

This article analyzes the artistic features of fabrics of the XVIII - the first third of the XX centuries, which were traditionally used for the decoration of Aron Kodesh in the temples of Halychyna. The aim of the article is to analyze the coverings to save the Torah scrolls in — Torah mantles, curtains of the central niche — arch curtain, and the ending - kapporet. It was also found that the creation of these monuments was carried out in accordance with the sacred texts of the Torah and recommendations of the leading thinkers of Judaism. To create them some expensive, often imported from leading textile centers of the Middle East and Europe fabrics were used: velvet, brocade, silk, satin. The basic techniques of decoration were sewing, embroidery using silk, gold and silver threads. Among the main reasons of decorating were vegetable ornaments, images of symbolic animals as well as the Star of David, a crown, temple attributes. Most attractions of Halychyna are stored in the numerous museums all around the world, private collections and they still have not become the subject of a separate scientific research; that is what determines the topicality of the article.

Keywords: Torah mantle, artistic features, sewing, embroidery, brocade, silk, Halychyna.

У єврейських общинах усього світу для збереження та пошанування Сувоїв Тори, декоративного оздоблення Арон-га-Кодеш у синагогах традиційно долучали коштовні та щедро оздоблені різноманітними техніками тканини, серед яких торамантл, парохет, капорет. Для їх створення використовували коштовні матеріали (оксамит, шовк, парчу, атлас, золототкані тканини), а також різноманітні техніки оздоблення: вишивку, гапт, аплікацію, бісер, перли, напівкоштовне каміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Провідним дослідником єврейських ритуальних тканин є Браха Янів, автор численних наукових публікацій, у яких зосереджує свою увагу на вивченні сефардських зразків [1; 2], а також частково здійснює аналіз пам'яток з Музею етнографії та художнього промислу у Львові [3]. Традиції пошанування Сувоїв Тори в синагогах розглядає Джефрі Г. Тігей [4]. Водночас більшість видань мають популярний характер і є стислим описом пам'яток з численних музейних колекцій світу. Відсутність цілісного наукового дослідження, присвяченого пам'яткам галицького осередку, необхідність їх популяризації зумовлює актуальність статті.

Метою статті є аналіз художніх особливостей тканин, що традиційно використовувалися в оздобленні Арон-га-Кодеш синагог Галичини. **Основними завданнями** є здійснення загальної характеристики тканин, їхніх матеріалів і технік оздоблення, а також особливостей декоративного оздоблення.

Виклад основного матеріалу. Закони та правила пошанування та оздоблення Сувоїв Тори в синагогах детально аналізували та впроваджували провідні равіністи епохи Середньовіччя. У численних працях чітко визначалися принципи облаштування та оздоблення Арон-га-Кодеш, зберігання Сувоїв Тори та навіть їх матеріального захисту від атмосферних впливів, пилу, контакту зі стінками всередині ніші або шафи. Використання чохлів для збереження Сувоїв Тори, які в Європі отримали назву мантл

(mantel), згодом торамантл або ме'іл (me'il), описав провідний мислитель юдаїзму середньовіччя Якуб бен Ашер [5, с. 246–247] у галахічній праці Арба'ах Турім. Якуб бен Ашер зазначає, що Сувої Тори мають бути загорнутими в мітпахат (хустину) і вкладені у тік (футляр) [1, с. 416]. Варто зазначити, що праці Якуба бен Ашера, з численними коментарями, були надзвичайно популярними, зокрема, на теренах України, їх коментували провідні равини та публікували в Жовкві 1806 року, Житомирі 1858 року [6].

Збереження Сувоїв Тори в тканинних чохлах – надзвичайно давня традиція, яка цілковито сформувалася вже в епоху Середньовіччя в сефардських общинах Європи та Близького Сходу. Зображення сувоїв, загорнутих у чохлах, ілюструють низку рукописів, зокрема, Сараєвську агаду, Барселонську агаду, агаду Кауфмана, рукопис, відомий як «Копенгаген Маймонід» та інші. Мініатюри надають вичерпну інформацію про сефардські середньовічні Арон-га-Кодеш у вигляді шаф з аркоподібним завершенням (Holy ark), вертикальний спосіб збереження Сувоїв Тори, а також колористику тканин та орнаменти чохлах. Торамантли на мініатюрах синього, червоного, зеленого забарвлення та щедро оздоблені золотим шиттям. Варто зазначити, що поширені в пізніші періоди в ашкеназійських общинах, зокрема в Галичині, торамантли за своєю формою вповні відповідають чохлам для Сувоїв Тори, зображеним на середньовічних мініатюрах.

У XVIII – першій третині XX ст. в ашкеназійському середовищі, зокрема в Галичині, всі торамантли були прямокутної, видовженої форми, яка відповідає формату Сувоїв Тори. Чохли мають повздовжні шви та отвори на торцях, що дозволяло вільно одягати їх на сувої та залишати відкритими руків'я – ацей-хіім. Основним матеріалом для створення торамантлів були парча, оксамит, шовк і атлас. Слід зауважити, що здебільшого використовували імпортовані тканини з провідних європейських і східних ткацьких осередків, адже впродовж тривалого часу місто Львів було важливим економічним центром, де перетиналися торговельні шляхи із

заходу та сходу, купці регулярно привозили та продавали свій кращий крам [7, с. 58]. Значну частку купців становили євреї, які активно торгували з Туреччиною, Угорщиною, Моравією [8]. Аналіз збережених пам'яток дає можливість виявити аналогії між тканинами, що застосовувалися в оформленні Арон-га-Кодеш, та зразками XVIII ст. ліонської та турецьких мануфактур. Від XVII ст. систематичне виготовлення шовкових і золототканих тканин розпочинається і на теренах Галичини, а особливого розквіту досягне в XVIII ст. Однією з причин налагодження такого виробництва стане міграція професійних ткачів з Туреччини та Персії на європейські терени [9, с. 13], вони принесли із собою не тільки технічну майстерність, але й традиції декоративного оздоблення.

Торамантли, як і більшість предметів єврейської ритуальної культури, виготовляли відповідно до заповіді «хідур міцвот». Використовували готові, пишно декоровані оксамитові, парчеві, шовкові, золототкані тканини, які доповнювали традиційними символічними зображеннями, орнаментами та написами на івриті, виконаними в техніці гаптування. Доволі часто поєднували різні тканини, а саме – бордюр виконували з оксамиту, а центральну частину з золототканої або шовкової тканини. Інколи для вирішення центральної частини торамантлів використовували фрагменти коштовних контушових поясів, або макат, на які була особлива мода серед шляхти в XVIII – XIX ст. Практично всі торамантли мають написи на івриті (класичним ашкеназійським квадратним шрифтом), виконані в техніці гаптування, які подають інформацію про донаторів виробів, особливі події в їхньому житті. Окрім інформаційного значення, написи виконують функцію оздоблення, своєрідного візуального акценту. Особливої врочистості виробам надавала колористика, поєднання червоного, пурпурового, вишневого, глибокого синього, приглушеного зеленого кольорів основної тканини із золотою та срібною вишивкою, шовковими та золототканими вставками.

В оздобленні тораментлів домінують східні мотиви, адже доволі часто використовували імпортовані тканини, або ж опиралися на взірці декору східних товарів. Єврейські майстри вишивальники, гартувальники, зображуючи традиційні для єврейської культури символи, а саме – мотив цвіту та плодів гранатового дерева, плодів апельсинового дерева, пальмових гілок, поширених на Близькому Сході й також характерних для мусульманського мистецтва, запозичували основні мотиви з оздоблення товарів і предметів декоративно-ужиткового мистецтва, привезених так званими левантійськими купцями. Таким чином відбувалося цитування східних орнаментальних мотивів у єврейському декоративно-ужитковому мистецтві. Значний вплив на вирішення декору тораментлів мала стилістика бароко. В оздобленні переважає рослинна орнаментика: мотиви троянд, півоній, гвоздик, нарцисів, пишне листя, акант, тощо. Популярним у оздобленні є мотив сухарик у формі вазона із саджанцем квітки, що був особливо популярний у ткацтві Близького Сходу. Для створення тораментлів використовували готові барокові та рококові тканини, декоровані типовою рослинною орнаментикою.

Важливим елементом цілісного вирішення Арон-га-Кодеш, а зокрема його центральної частини, є тканинна завіса – парохет. Парохет у синагогах ашкеназійських общин має надзвичайно вагоме символічне значення і є прямою алюзією Храмової Завіси, детально описаної в текстах Тори. Значення завіси та способи її облаштування не раз коментували провідні равіністи та філософи у різні часи [10]. Парохет виконує не тільки декоративну роль, але також є своєрідним символом втраченого Єрусалимського Храму. Так, Дев'ятого Ава в традиційний день глибокої жалоби та посту в пам'ять про знищення Першого та Другого Єрусалимських Храмів у синагогах ашкеназійських общин знімають парохет (у сефардських общинах, де парохети можуть бути відсутніми загалом, шафу Арон-га-Кодеш покривають чорною тканиною).

Кольорова завіса, оздоблена вишивкою, золотими та срібними гачками, є одним з елементів Мішкану часів Мойсея. Створення завіси для Ковчега Заповіту є прямою заповіддю, даною Богом [Вихід (Трума XXVI) 26, 31 - 34]. У книзі Вихід наведено детальний опис тканинних завіс, що відділяли також сам двір Мішкану [Вихід (Трума XXVII) 27, 9 - 17]. Опис завіси також є в Талмуді, її краса передається фразою «...Гачки її схожі на зірки в небі» [Талмуд. Шабат (Шабос) 99а].

Зображення храмової завіси доволі часто зустрічається в мозаїках ранніх синагог. Зокрема, на мозаїці із синагоги в Аль-Хірбе в Самарії, збудованої в IV ст. н.е., зображено основні храмові священні атрибути: менору, стіл для хліба, шофар, а також портал, між двома колонами якого розташована задрاپірована і зачеплена нижнім кінцем за одну з колон завіса. Мозаїка із зображенням portalу з аркою всередині декорувала підлогу синагоги Нааран біля Єріхо. Зав'язана вузлом у нижній частині завіса прикриває портал, закомпонований між двома менорами на мозаїці із синагоги міста Хамат. Зображення шафи Арон-га-Кодешу із завісою оздоблюють низку середньовічних манускриптів, серед яких ашкеназійська агада 1502 року.

Детальний опис завіси пересувного Мішкану, Єрусалимського Храму, відтворення їх у коментарях провідних равиністів, у декорі синагог, мініатюрах манускриптів вплинули на особливості конструкції та оздоблення парохетів для синагог ашкеназійських общин, зокрема Галичини XVIII – першої третини XX ст. Відповідно, усі парохети прямокутної, значно видовженої форми з кільцями або гачками у верхній частині, які кріпилися за металеву (мідну або бронзову) перекладину. Важливість завіси в облаштуванні Арон-га-Кодеш, як символу, що має безпосередній зв'язок з Храмом, зумовила використання коштовних тканин: парчі, оксамиту, шовку, атласу. В описі завіс у книзі Вихід акцентовано на їхньому оздобленні, використанні яскравої колористики, зокрема, поєднанні голубого та червоного, а також срібла та золота. Таким чином, у символічному

відтворенні завіси в синагогах ашкеназійських общин особливу увагу зосереджували на декоруванні парохетів, що й надавало їм особливої урочистості та пишноти.

Упродовж значного відтинку часу форма та особливості оздоблення парохетів не зазнали вагомих трансформацій. Пояснити це можна кількома факторами, а саме – призначення виробів диктувало саму форму і не передбачало радикальних змін. Домінантними стилями в єврейському декоративно-ужитковому мистецтві XVIII – першої третини XX ст. є бароко та історизм, у межах якого відбувається апелювання саме до стилістики бароко. Відповідно, у парохетах традиції декоративного оздоблення є сталими і відповідають тенденціям барокового мистецтва. Для їх виготовлення використовували готові тканини, які додатково оздоблювали різноманітними техніками вишивки, аплікацією. Доволі часто парохети перешивали, комбінуючи старі фрагменти, застосовуючи тканини іншого цільового призначення, зокрема, глави контушових поясів (ліонського або місцевого виробництва), частини золототканих макат, а також готові килими.

В оздобленні парохетів превалюють традиційні для єврейського декоративно-ужиткового мистецтва орнаменти: зооморфні – леви, грифони, олені, птахи, традиційно розташовані за принципом геральдичних композицій; рослинні – троянди, гвоздики, тюльпани, мотив квітки та плоду гранатового дерева, вазони з мотивом саджанця пишної квітки або дерева, прості шестипелюсткові квітки, мотиви листя, інколи аканта; традиційні символи юдаїзму – менора, шестикутна зірка – Маген Давид, корона тощо.

Частиною текстильного оформлення Арон-га-Кодеш у синагогах ашкеназійських общин є копорет, що кріпився над парохетом і увінчував загальну композицію. Традиція виготовляти капорет і використовувати його для пошанування Сувоїв Тори безпосередньо пов'язана з храмовою ідеєю і облаштуванням Мішкану. Водночас поява вузької, щедро декорованої завіси над парохетом у вигляді типового для європейського декоративно-

ужиткового мистецтва ламбрекену датується тільки XVII ст. [2, с. 152]. Саме поняття капорет в юдаїзмі має неймовірно важливе значення і пов'язане з побудовою Мішкану, а згодом Храму. На івриті капорет – це кришка Мішкану. В книзі Вихід наведено детальний опис Мішкану, в якому простежується акцентування на його окремих елементах, матеріалах для виконання та декоративному оздобленні [Вихід (Трума XXV) 16 - 22]. Опис Мішкану в книзі Вихід є темою низки коментарів і основою для символічних інтерпретацій провідних мислителів, равиністів різних епох, зокрема, Раші та Рамбам.

Функція і призначення капорету з часів Другого Храму залишається остаточно не визначеною [11, с. 180], однак в книзі Левіт сказано, що Бог є присутнім в Храмі в Свята Святих над капоретом Ковчегу Заповіту [Левіт (Ахареї XVI) 16:2]. Після знищення Храму капорет у початковому розумінні цього слова перестає існувати, і тільки через багато століть в Європі алюзією храмового капорету стане драпірована коштовна тканина – ламбрекен над центральною нішею в Арон-га-Кодеш. Тривалий час в Європі капоретом було прийнято називати двері ніші Арон-га-Кодеш [11, с. 180-181], а вже від XVII ст. щедро оздоблену тканину над парохетом.

Форми капоретів продиктовані призначенням і відповідають неймовірно популярним в епоху бароко ламбрекенам, що оздоблювали культові та світські інтер'єри, надаючи їм додаткової урочистості та пишноти. Більшість пам'яток доволі вузькі, із заокругленнями або зубцями (клинами) по нижньому краю, які додатково оздоблювали китицями, бахромою, інколи шовковими вишитими стрічками. У XVIII – першій третині XX ст. поширеними були два типи капоретів – з п'ятьма або сімома заокругленнями чи зубцями по нижньому краю.

Для виготовлення капоретів використовували коштовні тканини: парчу, оксамит, атлас, шовк, золоті та срібні нитки. Текст та орнамент вишивали у техніці гапту, інколи застосовували напівкоштовне каміння. Доволі часто

перешивали коштовні східні килими або ж залучали тканинні вироби з первинно іншим призначенням. Зокрема, Меїр Балабан зазначав: «ламбрекени польські жиди переробляли зі случьких поясів (кунтушовий пояс), як це можна побачити у Львові (міська божниця) і Кракові. Інколи цілу заслону шили із цільних польських поясів, як, скажімо, у синагозі у Гологорах» [12].

Оздоблення більшості збережених капоретів традиційно поділяють на три групи залежно від географічного центру виробництва, а саме – пам'ятки з Німеччини, Центральної Європи та Східної Європи. Усі три групи мають схоже іконографічне вирішення та три основні мотиви: мотив херувимів поверх ковчегу, корони Тори або трьох корон, а також храмова атрибутика. Найбільш раннім мотивом прийнято вважати зображення крув'їм (херувимів), а усі інші розвинулися на їх основі [2, с. 156]. Відзначимо, що немає детального опису, як мали виглядати крув'їм, і художники та майстри вдавалися до різноманітних інтерпретацій образу, а інколи замінювали їх зображеннями левів, орлів, грифонів обабіч мотиву корони. В окремих випадках крув'їм на Ковчезі Заповіту замінюють зображенням птахів з розпростертими крилами. Опис Святаї Святих з Ковчегом Заповіту в книзі Левіт пов'язаний з детальним описом жертвоприношення та досягнення ритуальної чистоти в Храмі [Левіт 16: 3-31] і безпосередньо вплинув на символіку декору капорет у синагогах. Таким чином, для оздоблення завіс використовували зображення характерних храмових атрибутів: Ковчегу Заповіту, Скрижалей Заповіту, Менори, жертовника, столу для хлібів покладання, глечика для омовіння рук а також Корони Тори. Традиційно усю площину капорет заповнювали рослинні орнаменти, в основі яких – барокові мотиви, елементи рококо тощо. Важливим елементом декоративного вирішення капорет є гаптовані, у переважній більшості золотою ниткою, донаторські написи, виконані на івриті.

Динаміка форми парохету, яка досягалася завдяки чіткому ритму заокруглень чи зубців, пишне декоративне оздоблення, використання кольорових, фактурних контрастів підсилювали візуальний акцент саме на центральній частині Арон-га-Кодеш, вказували на його змістове та символічне навантаження.

Висновки. Художні тканини в оздобленні шафи Арон-га-Кодеш в синагогах Східної Галичини відігравали надзвичайно важливу роль. Їх виконували у відповідності до заповіді «хідур міцвот» – декорувати та прикрашати предмети, пов'язані з прославленням божественної мудрості. Арон-га-Кодеш є місцем розташування Сувоїв Тори в синагогах, і коштовні тканини ставали візуальним акцентом і притягували увагу відвідувачів. Водночас парохет, капорет, торамантл ставали своєрідною храмовою алюзією і постійним нагадуванням про втрачене місце ритуальної чистоти – Храм.

Література:

1. Yaniv B. *From Spain to the Balkans: Textile Torah Scroll Accessories in the Sephardi Communities of the Balkans/ Sefarad.* – Vol. 66: 2. julio-diciembre. – 2006. – P. 407-442. P. 416.
2. Yaniv B. *The Cherubim on Torah Ark Valances// Assaph.* – Vol. 4 (1999). –Pp. 155-170. P. 155.
3. Yaniv B. *Ceremonial Textiles for the Synagogue// Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine/ ed. S. Harel Hoshen (Tel Aviv 1996).* – Pp. 101-107.
4. Tigay H. J. *The Torah Scroll and God's Presence. // Built by Wisdom, Established by Understanding. Essays on Biblical and Near Eastern Literature in Honor of Adele Berlin/ Ed. M.L. Grossman.* – Bethesda, MD: University Press of Maryland, 2013. – Pp. 323-340.

5. Kanarfogel Ephraim. *Peering Through the Lattices: Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*. – Detroit: Wayne State University Press, 2000. – 280 p.
6. R. Jacob b. Asher (Tur) R. Joseph Caro. *רזעה וזבא - מירוט העברא (Arba'ah Turim - Even ha-Ezer)*. – Житомир: Тун. Абень Глезерь (אפיל אנינה), 1858.
7. Кісь Я. *Промисловість Львова в період феодалізму (XIII – XIX ст.)*. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. – 224 с.
8. Horn M. *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613 – 1850*. – Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1998. 134 p; Голдельман С. *Нариси соціально-економічної структури жидівського народу*. – Poděbrady (Czech Republic): *Ukrainska hospodarska akademiiā*, 1931. – 26 p.; Капраль М. *Статуту ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова XV – XVIII ст.: Організаційно – правові питання// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – 15/2006-2007. – С. 173-185.
9. Цимбала Л. *Буцацькі макати – пам'ятки золототкацтва Галичини*. – Львів: видавець Філевич Я., 2008. – 80 с.
10. Derby J. *The Gold of the Ark // Jewish Bible Quarterly*. – Vol. 33:4 (Oct. 2005). – Pp. 253.
11. Hans G. Kippenberg, L. P. Van den Bosch, L. Leertouwer. *Visible religion. Annual for religions iconography. The Image in writing*. – Netherlands: BRILL, 1988. – 201 p.
12. Балабан Маєр. *Спорудження синагог / Переклад і адаптація Ірини Магдиш// Часопис «І». Гебрейський Львів*. – Число 51. – 2008.

References:

1. Yaniv B. *From Spain to the Balkans: Textile Torah Scroll Accessories in the Sephardi Communities of the Balkans/ Sefarad*. – Vol. 66: 2. julio-diciembre. – 2006. – P. 407-442. P. 416.

2. Yaniv B. *The Cherubim on Torah Ark Valances*// *Assaph*. – Vol. 4 (1999). – Pp. 155-170. P. 155.
3. Yaniv B. *Ceremonial Textiles for the Synagogue*// *Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine*/ ed. S. Harel Hoshen (Tel Aviv 1996). – Pp. 101-107.
4. Tigay H. J. *The Torah Scroll and God's Presence. // Built by Wisdom, Established by Understanding. Essays on Biblical and Near Eastern Literature in Honor of Adele Berlin*/ Ed. M.L. Grossman. – Bethesda, MD: University Press of Maryland, 2013. – Pp. 323-340.
5. Kanarfogel Ephraim. *Peering Through the Lattices: Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*. – Detroit: Wayne State University Press, 2000. – 280 p.
6. R. Jacob b. Asher (Tur) R. Joseph Caro. *רזעה וְבא - מִירוֹט הָעֵבֶרָא (Arba'ah Turim - Even ha-Ezer)*. – Житомир: Тун. Абень Глезеръ (אנינח אפיל עשוהיו אפיל), 1858.
7. Kis Y. *Promyslovist Lvova v period feodalizmu (XIII – XIX st.)*. – Lviv: Vydavnytvo Lvivskogo universytetu, 1968. – 224 s.
8. Horn M. *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613 – 1850*. – Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1998. 134 p; Kapral M. *Statuty remisnychy chiv ta kupeckych korporacyi Lvova XV – XVIII st.: Organizacyjno pravovi pytannya // Ukraina: kulturna spadshchyna, nacionalna svidomist, derzhavnist*. – 15/2006-2007. – S. 173-185.
9. Tsymbala L. *Bychatski makaty – pamyatky zolotokatstva Galychyny*. – Lviv: vydavets Filevych Ya., 2008. – 80 s.
10. Derby J. *The Gold of the Ark* // *Jewish Bible Quarterly*. – Vol. 33:4 (Oct. 2005). – Pp. 253.

11. Hans G. Kippenberg, L. P. Van den Bosch, L. Leertouwer. *Visible religion. Annual for religions iconography. The Image in writing.* – Netherlands: BRILL, 1988. – 201 p.
12. Balaban M. *Sporudzhennya synagog / Pereklad I adaptaciya Iryny Magdysch // Chasopys "İ". Gebrejskyj Lviv.* – Chyslo 51. – 2008.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПРАВА

ВІТЧИЗНЯНА НАУКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ ВСЕСВІТУ. РОЗКРИТТЯ ТАЄМНИЦЬ НАБЛИЖАЄТЬСЯ кандидат історичних наук, Логвинюк Т.	5
---	---

ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ДОТРИМАННІ ДЕМОКРАТІЇ кандидат юридичних наук, Музичук К. С.	16
---	----

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТІЙКОЇ ДЕМОКРАТІЇ кандидат юридичних наук, Музичук К. С.	36
--	----

РОЗДІЛ ІІ. ПИТАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПОПУЛІЗМУ Дем'яненко М. М.	44
---	----

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ Прядко Т. П.	56
---	----

РОЗДІЛ ІІІ. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

РОЗВИТОК ТА КОРЕКЦІЯ УВАГИ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ Вишнівська І. О., доктор психологічних наук, професор Євдокимова Н. О.	68
---	----

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДВИЩЕННЯ САМООЦІНКИ
ЮНАКІВ ШЛЯХОМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
ТРЕНІНГУ

доктор психологічних наук, професор Євдокимова Н. О.,
Арутюнян Е. А.

80

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У
ПРОСТОРІ ОСВІТИ

кандидат психологічних наук, доцент Коновальчук В. І.

90

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СТРУКТУРА РОМАНА

А. Ф. ПИСЕМСКОГО «ВЗБАЛАМУЧЕННОЕ МОРЕ»

кандидат филологических наук, Гринченко Н. О.

106

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЕРЕНТНОЇ ЛІРИКИ Ю. ГЕРАСИМЕНКА

Маркова О. Т.

116

**РОЗДІЛ V. ПИТАННЯ МИСТЕЦТВА ТА
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА**

ХУДОЖНІ ТКАНИНИ В ОЗДОБЛЕННІ АРОН-ГА-КОДЕШ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.

кандидат архітектури, доцент, Левкович Н. Я.

126

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«ПАРАДИГМА ПІЗНАННЯ: ГУМАНІТАРНІ ПИТАННЯ»
SCIENTIFIC JOURNAL
«PARADIGM OF KNOWLEDGE: HUMANITARIAN ISSUES»

Підписано до друку 05.06.2015
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman.
Папір офсетний. Друк різнографія.
Тираж 300пр.

© Центр міжнародного наукового співробітництва «ТК Меганом»
Свідоцтво ДР №325712
02192, м. Київ, вул. Юності 9/144.
т/ф. +38044-525-62-99
e-mail: paradred@gmail.com